

Piotr Byszewski

<https://orcid.org/0009-0000-1984-0016>

Muzeum Żołnierzy Wyklętych i Więźniów Politycznych PRL

Konspiracja w PRL w latach 1956–1970. Próba charakterystyki

Zarys treści: Tematem artykułu jest konspiracja w PRL w okresie rządów Władysława Gomułki. Przedstawiono działalność tajnych grup i organizacji oraz działania antysystemowe prowadzone niejawnie – ulotki, napisy, listy anonimowe. Podjęto też próbę charakterystyki ówczesnej konspiracji z uwzględnieniem jej rozmiarów, zabarwienia politycznego, form działania, ludzi w nią zaangażowanych (wiek, wykształcenie, poglądy polityczne, powody zaangażowania się w działalność opozycyjną). Większość organizacji i grup wymienionych w artykule, a także działań (przede wszystkim akcji ulotkowych) została opisana po raz pierwszy. Z tego względu podstawę źródłową stanowią materiały archiwalne zgromadzone w Archiwum IPN – materiały sprawozdawcze i informacyjne, wybrane akta operacyjne, charakterystyki tajnych organizacji, opracowania sporządzone dla Służby Bezpieczeństwa.

Abstract: The article is devoted to the conspiracy in the People's Republic of Poland under Władysław Gomułka (1956–1970). It presents the activities of secret groups and organisations, including secret anti-system operations, such as distributing leaflets, anti-state inscriptions in public places, and anonymous letters. An attempt is also made to characterise the conspiracy of the time, taking into account its size, political sympathies, forms of activity, and people involved in it (age, education, political views, reasons for involvement). Most of the organisations and groups, as well as activities mentioned in the article (mainly leaflet actions), were described for the first time. Therefore, the study is based on archival materials collected in the Archives of the Institute of National Remembrance – reporting and information materials, selected operational files, characteristics of secret organisations, and analyses prepared for the Security Service.

Słowa kluczowe: konspiracja, opozycja, tajna organizacja, ulotki, napisy, opór społeczny, Służba Bezpieczeństwa

Keywords: underground, opposition, secret organisation, leaflets, inscriptions, social resistance, Security Service

Stan badań

Opozycja polityczna w okresie rządów Władysława Gomułki najczęściej jest kojarzona z działalnością rewizjonistów, procesami politycznymi (m.in. Jacka Kuronia i Karola Modzelewskiego w 1965 r., Hanny Rewskiej, Melchiora Wańkowicza,

<http://dx.doi.org/10.12775/Polska.2023.03>

<http://rcin.org.pl>

Janusza Szpotańskiego, „taterników”), Klubem Krzywego Koła, wystąpieniami intelektualistów (np. List 34) czy masowymi protestami w marcu 1968 r. W rzeczywistości ówczesna opozycja była bardziej zróżnicowana. Prawdopodobnie niewielu zdaje sobie sprawę, że w tym okresie działały także organizacje konspiracyjne. Z reguły były to nieduże grupy, szybko wykrywane przez SB. Tylko niektóre – jak np. „Ruch” czy Armia Wyzwolenia – istniały przez kilka lat. Podejmowano działania – akcje ulotkowe, sporządzanie napisów, wysyłanie anonimowych listów (Służba Bezpieczeństwa nazywała je „wrogą anonimową propagandą pisaną”¹) – mające charakter konspiracyjny, lecz osoby w nich uczestniczące nie zakładały żadnych organizacji. Istniały też grupy działające w sposób niejawnny, ale nie tworzące żadnych sformalizowanych struktur i rezygnujące z wielu atrybutów konspiracji. Należy zaliczyć do nich np. grupy powstałe po stłumieniu protestów w marcu 1968 r. (m.in. „taterników”) czy też istniejącą nieco wcześniej grupę samokształceniową utworzoną przez Mariana Barańskiego. Co prawda Andrzej Friszke w swojej książce *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980* stwierdził wprost, że konspiracja stanowiła margines ówczesnej opozycji², nasuwa się jednak pytanie, czy to stwierdzenie nie jest zbyt pochopne. Dokumenty MSW wskazują, iż nie miała ona wtedy charakteru marginalnego, choć oczywiście była nieporównywalnie słabsza niż w latach powojennych czy w okresie stanu wojennego.

Przez wiele lat konspiracja okresu środkowego PRL cieszyła się minimalnym zainteresowaniem badaczy. Dotyczyło to np. największej ówczesnej tajnej organizacji, czyli „Ruchu”. Dopiero w ostatnim czasie ukazało się kilka opracowań na jej temat³. Z innych publikacji należy wymienić prace Bartłomieja Noszczaka

¹ Zob.: S. Rząsa, M. Świątkowski, *Niektóre zagadnienia wrogiej propagandy pisanej*, Warszawa 1973, s. 4–8; M. Śpitalniak, *Praca operacyjna w zakresie zwalczania wrogiej anonimowej propagandy pisanej*, Warszawa 1977, s. 3–15; S. Hoc, *Zadania Służby Bezpieczeństwa w zakresie zwalczania wrogiej propagandy*, Legionowo 1974, s. 26–27.

² A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994, s. 224, 265. Friszke przytoczył tu wystąpienie ministra spraw wewnętrznych Mieczysława Moczała ze spotkania z aktywnym studentem Związku Młodzieży Socjalistycznej 8 kwietnia 1968 r. Moczar stwierdził wówczas, że w latach 1964–1967 SB rozbiła 68 nielegalnych organizacji politycznych. Moczar mógł się powołać na dokument MSW z 21 marca 1968 r., prawdopodobnie opracowany w Departamencie III, w którym podano, że w ww. okresie SB „zanotowała ogółem 68 prób tworzenia nielegalnych związków bądź grup młodzieżowych”, AIPN, 0296/166, t. 15, k. 50. Friszke stwierdził, iż liczba ta była zawyżona. Również w swojej późniejszej książce *Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989* (Warszawa 2003, s. 289–290) powtórzył stwierdzenie o marginalnej roli ówczesnej konspiracji.

³ Zob.: P. Byszewski, *Niepodległościowa organizacja „Ruch” (1965–1970)*, w: *Opozycja i opór społeczny w Łodzi 1956–1981*, red. K. Lesiakowski, Warszawa 2002, s. 42–63; idem, *Konspiracyjna organizacja „Ruch”*, „Glaukopis” 2003, nr 1, s. 70–113; idem, *Akcja „Poronin”*, „Pamięć.pl” 2012, nr 3; idem, *Próby nawiązania kontaktów zagranicznych przez organizację „Ruch”*, w: *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*, t. 2, red. T. Kozłowski, J. Olaszek, Warszawa 2014, s. 113–130; idem, „Biuletyn” i „Informator” – wydawnictwa organizacji „Ruch”, w: *Drugi obieg w PRL na tle samizdatu w państwach bloku sowieckiego po 1956 roku*, red. P. Gasztold-Seń, N. Jarska, J. Olaszek, Warszawa 2016, s. 214–229; idem, *W obronie przywódców „Ruchu”*, w: *Yesterday. Studia z historii*

o konspiracji młodzieżowej w Warszawie⁴ oraz wybór dokumentów *Młodzież antysystemowa w Polsce południowo-wschodniej w latach 1957–1989* opracowany przez Bogusława Wójcika. Sprawę „taterników” opisał Bartosz Kaliski w wydanej w 2014 r. książce *Kurierzy wolnego słowa (Paryż–Praga–Warszawa 1968–1970)*. Na temat krakowskiej organizacji Armia Wyzwolenia napisała dwa opracowania Maria Konieczna⁵. Krótkie wzmianki dotyczące Frontu Wyzwolenia Polski, założonego w 1968/1969 r. przez Aleksandra Halla i jego kolegów, znajdują się w opracowaniach poświęconych Ruchowi Młodej Polski⁶. Duży artykuł na temat Ligi Narodowo-Demokratycznej zamieścił w „Pamięci i Sprawiedliwości” Ignacy Masny⁷. Kilkakrotnie pisano o procesie grupy trockistów – Ludwika Hassa, Kazimierza Badowskiego i Romualda Śmiecha⁸. Przemysław Gasztold-Seń napisał trzy artykuły o Komunistycznej Partii Polski Kazimierza Mijala⁹. Należy też wymienić krótki tekst Jarosława Syrnyka o organizacji Elpida (utworzyli ją młodzi Grecy, zwolennicy rządzącej w tym czasie w Grecji junty, tzw. czarnych pułkowników)¹⁰.

najnowszej. *Księga dedykowana prof. Jerzemu Eislerowi w 65. rocznicę urodzin*, red. J. Olaszek i in., Warszawa 2017, s. 240–261; *Działania Służby Bezpieczeństwa wobec organizacji „Ruch”*, oprac. P. Byszewski, Warszawa 2008; idem, *Organizacja „Ruch” (1965–1970)*, Warszawa 2021.

⁴ B. Noszczak, *Etos gniewu. Antykomunistyczne organizacje młodzieżowe w Warszawie (1944–1989)*, Warszawa 2015, s. 511–554; idem, *Nie tylko Marzec. Antykomunistyczna konspiracja młodzieżowa w Warszawie 1956–1970*, w: *Opozycja i opór społeczny w Polsce...*, s. 177–209.

⁵ M. Konieczna, *Służba Bezpieczeństwa przeciw Armii Wyzwolenia. Działalność organizacji młodzieżowej Armia Wyzwolenia w latach 1967–1970 w dokumentach Służby Bezpieczeństwa w Krakowie*, „Sowiniec” 2010, nr 36–37, s. 77–101; eadem, *Armia Wyzwolenia. Antykomunistyczna organizacja w Krakowie w latach 1967–1970*, Kraków 2021 (publikacja dostępna na stronie www.ipn.gov.pl).

⁶ P. Zaremba, *Młოდopolacy. Historia Ruchu Młodej Polski*, Gdańsk 2000, s. 13–21; T. Sikorski, *O kształt polityki polskiej. Oblicze ideowo-polityczne i działalność Ruchu Młodej Polski (1979–1989)*, Toruń 2011, s. 45–48.

⁷ I. Masny, *Liga Narodowo-Demokratyczna w latach 1957–1960*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 13, 2014, nr 2 (24), s. 283–319. Warto też zwrócić uwagę na wcześniejszy artykuł przybliżający sylwetkę założyciela Ligi: W.J. Muszyński, *Niepokorny. Życie i działalność Przemysława Górnego*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2006, nr 1–2, s. 37–43.

⁸ Zob.: A. Friszke, *Anatomia buntu. Kuroń, Modzelewski i komandosi*, Kraków 2010, s. 315–324; W. Jedlicki, *Kajdany Ludwika Hassa*, „Kultura” (Paryż) 1966, nr 4; G. Sołtysiak, *Trockiści*, „Karta” 1992, nr 7.

⁹ P. Gasztold-Seń, *Albańsko-chińska pomoc w rozpowszechnianiu bezdebitowych druków Komunistycznej Partii Polski (Mijala)*, w: *Czas bibuły*, t. 2, red. R. Wróblewski, Wrocław 2013, s. 69–83; idem, *Komunistyczny drugi obieg? Bezdebitowe druki nurtu dogmatycznego w PZPR*, w: *Drugi obieg w PRL...*, s. 367–371; idem, *Maoizm nad Wisłą? Działalność Komunistycznej Partii Polski Kazimierza Mijala*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 17, 2018, nr 2 (32), s. 290–318.

¹⁰ J. Syrnyk, *„Elpida” to znaczy „nadzieja”. Nielegalna „organizacja” młodzieży greckiej we Wrocławiu (1969–1970)*, w: *PRL a wojna domowa w Grecji*, red. M. Semczyszyn, Szczecin 2016, s. 224–230; „Wykaz spraw i informacji dot. nielegalnych organizacji, związków i grup wyjaśnionych przez Służbę Bezp. w 1970 roku”, Warszawa, 30 I 1971, AIPN, 0296/166, t. 3, k. 75–80.

Bardzo mało prac dotyczy „wrogiej anonimowej propagandy pisanej”. W 2011 r. „Dzieje Najnowsze” zamieściły artykuł poświęcony największej akcji ulotkowej w 1970 r., czyli kolportażu „Odezwy Konfederacji Narodowej do Narodu Polskiego”¹¹. Kilka lat później Instytut Pamięci Narodowej wydał album z ulotkami, napisami i anonimami z całego okresu PRL¹². To samo dotyczy działań sabotażowych i terrorystycznych, w tym okresie najprawdopodobniej bardzo nielicznych. Opisano zamachy bombowe w Zagórzcu na Nikitę Chruszczowa i Gomułkę (15 VII 1959) oraz samego Gomułkę (3 XII 1961)¹³.

Dużo opracowań powstało na potrzeby Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL. Wymienić tu trzeba następujące książki: Aleksandra Muszyńskiego i Kazimierza Sławińskiego *Nielegalny związek „Ruch”. Formy i metody wrogiej działalności* (Warszawa 1976), Mieczysława Burskiego i Stefana Rapawy *Młodzież, a dywersja ideologiczno-polityczna* (Warszawa 1974), Mariana Lipki *Zadania Służby Bezpieczeństwa i Milicji Obywatelskiej w zwalczaniu nielegalnych grup i związków* (Warszawa 1971) oraz *Nielegalne związki i grupy (zbiór przykładów)* autorstwa T. Odrobiny (Legionowo 1970). Ówczesnej konspiracji poświęcono też co najmniej kilka prac dyplomowych Wyższej Szkoły Oficerskiej MSW w Legionowie i Akademii Spraw Wewnętrznych¹⁴. Ukazało się też sporo prac dyplomowych na temat ówczesnej „wrogiej anonimowej propagandy pisanej”¹⁵. Oczywiście wszystkie te prace do 1989 r. były przeznaczone wyłącznie dla funkcjonariuszy MSW. Trzeba też zaznaczyć, że ich poziom merytoryczny jest z reguły bardzo

¹¹ Zob.: P. Byszewski, *Kolportaż „Odezwy Konfederacji Narodowej do Narodu Polskiego” – największa akcja ulotkowa w 1970 r.*, „Dzieje Najnowsze” 43, 2011 nr 4, s. 45–75.

¹² J. Dardzińska, *Ulotki, hasła, anonimy. Formy indywidualnego sprzeciwu wobec systemu komunistycznego w Polsce w okresie 1945–1989*, Warszawa 2015.

¹³ A. Sikora, *Zamachowiec z Zagórzcu*, w: *Donosem i pałką. Z działań Służby Bezpieczeństwa na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1956–1980*, red. A. Dziuba, Katowice 2008, s. 45–64; idem, *Bomby w Zagórzcu. Część I: Ostrzeżenie dla Chruszczowa*, „Pamięć.pl” 2013, nr 1; idem, *Bomby w Zagórzcu. Część II: Zamach na Gomułkę*, „Pamięć.pl” 2013, nr 2.

¹⁴ T. Ockert, „Rozwój organizacyjno-programowy nurtu «niepodległościowego» opozycji antysocjalistycznej w Polsce w latach 1956–1970”, Legionowo 1985; A. Radziszewski, „Nielegalne grupy i związki młodzieżowe na terenie warszawy w latach 1957–1972”, Legionowo 1976; A. Bator, „Polityczny rodowód nielegalnego związku «Ruch»”, Warszawa 1977; T. Kowalczyk, „Charakterystyka osób – członków nielegalnych organizacji a rodzaj realizowanego przestępstwa w oparciu o sprawy zrealizowane przez Wydział III i Wydział Śledczy KW MO w Łodzi w latach 1965–1972”, Legionowo 1978.

¹⁵ E. Młynarczyk, „Przejawy wrogiej propagandy pisanej na terenie województwa katowickiego w latach 1965–1973 i jej zwalczanie”, Legionowo 1976; A. Sieniuc, „Działanie SB na odcinku zwalczania przejawów wrogiej propagandy pisanej, spotykanych na terenie województwa gdańskiego w latach 1968–1972”, Legionowo 1975; A. Wałachowski, „Wroga propaganda pisana jako przejaw tzw. «postkomandoskich» grup studenckich na gruncie wydarzeń marcowych 1968 r. na terenie miasta stołecznego Warszawy”, Legionowo 1976; M. Pawlak, „Wroga propaganda pisana oraz sposoby jej wykrywania i zwalczania w latach 1965–70 na przykładzie województwa poznańskiego”, Legionowo 1976.

niski, zawierają wiele błędów i przekłamań, także dla badaczy są przydatne raczej w niewielkim stopniu¹⁶.

Tajne grupy i organizacje

Zdaniem Łukasza Kamińskiego można ostrożnie oszacować, że od 1956 r. SB wykrywała każdego roku co najmniej kilkanaście zakonspirowanych grup¹⁷. Potwierdzają to dokumenty Departamentu III i Biura „C” MSW. W 1956 r. rozbito 28 grup i organizacji młodzieżowych (znacznie mniej niż w latach poprzednich, od 1953 r. utrzymywała się widoczna tendencja spadkowa) i aresztowano pod zarzutem przynależności do nich 168 osób¹⁸. W 1957 r. rozbito 21 grup i organizacji (zatrzymano 120 osób)¹⁹, w 1958 r. 27 (195 zatrzymanych)²⁰, w 1959 r. zaś 20 (128 zatrzymanych)²¹. Tendencja spadkowa utrzymała się w następnych dwóch latach – w 1960 r. rozbito 18 „nielegalnych związków” (123 zatrzymanych)²², w 1961 r. 16 (zatrzymano 136 osób)²³. Później liczba rozbitych organizacji zdecydowanie wzrosła – 35 w 1962 r. (197 zatrzymanych)²⁴ i 44 w 1963 r. (zatrzymanych było jednak znacznie mniej, bo tylko 148 osób)²⁵.

W kolejnych latach liczba wykrywanych grup i organizacji ponownie spadła. W 1964 r. rozbito ich tylko 28 (zatrzymano 88 podejrzanych)²⁶, w 1965 r. zaś

¹⁶ Zob.: G. Wołk, *Prace dyplomowe absolwentów Wyższej Szkoły Oficerskiej im. Feliksa Dzierżyńskiego w Legionowie – przyczynek do bibliografii*, w: *Letnia szkoła historii najnowszej 2010. Referaty*, red. N. Jarska, T. Kozłowski, Warszawa 2011, s. 211–226.

¹⁷ Ł. Kamiński, *Polskie Państwo Podziemne – długie trwanie w PRL (1956–1989)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1, 2002, nr 2, s. 62.

¹⁸ „Informacja dot. likwidacji niel. org. wśród młodzieży w 1956 r.,” Warszawa, 11 II 1957, AIPN, 0296/31, t. 12, k. 161. Dla porównania – w cytowanym dokumencie podano, że w 1950 r. rozbito 213 grup i organizacji (aresztowano 2230 osób), w 1951 r. – 139 (1350 osób), w 1952 r. – 342 (1800 osób), w 1953 r. – 185 (1109 osób), w 1954 r. – 67 (361 osób), w 1955 r. zaś – 57 (228 osób).

¹⁹ *Młodzież antysystemowa w Polsce południowo-wschodniej w latach 1957–1989. Wybór dokumentów*, oprac. B. Wójcik, Rzeszów 2016, s. 97.

²⁰ *Ibidem*, s. 120–121, 126.

²¹ *Ibidem*, s. 125–126, 133.

²² „Informacja dot. zlikwidowanych nielegalnych organizacji i grup młodzieżowych w 1960 roku”, Warszawa, 28 V 1961, AIPN, 0296/166, t. 16, k. 44, 46.

²³ *Ibidem*, k. 53–54.

²⁴ *Młodzież antysystemowa...*, s. 155; „Informacja dot. zlikwidowanych nielegalnych organizacji i grup młodzieżowych w 1962 r.,” Warszawa, 31 XII 1962, AIPN, 0296/166, t. 16, k. 69; „Niekóre przestępstwa polityczne wśród młodzieży w okresie od stycznia 1962 r. do 31 marca 1965 r.,” Warszawa, kwiecień 1965, *ibidem*, 1585/615, k. 20.

²⁵ „Informacja dot. nielegalnych związków i grup, oraz innych ujemnych zjawisk wśród młodzieży”, Warszawa, 24 XI 1966, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 23; „Niekóre przestępstwa polityczne wśród młodzieży...”, *ibidem*, 1585/615, k. 20.

²⁶ „Informacja dot. nielegalnych związków i grup...”, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 23; „Informacja dot. nielegalnych związków i grup młodzieżowych na terenie kraju w latach 1964–1967”, Warszawa,

20 (wzrosła za to liczba zatrzymanych – 116)²⁷. W 1966 r. natomiast zaledwie siedem (zatrzymując przy tym 47 podejrzanych)²⁸. W następnych dwóch latach liczby wykrytych i rozbitych organizacji ponownie wzrosły – 14 w 1967 r. (74 zatrzymanych)²⁹ i 17 w 1968 r. (150 zatrzymanych). Podejrzewam, że dane dotyczące ostatniego roku są zaniżone, w dokumentach pominięto bowiem grupy studenckie działające niejawnie po marcu³⁰. Po 1968 r. konspiracja zaczynała stopniowo słabnąć – w 1969 r. SB rozbiła 16 „nielegalnych związków”, zatrzymując 94 osoby³¹. W następnym roku, według „Wykazu spraw i informacji dot. nielegalnych organizacji, związków i grup wyjaśnionych przez Służbę Bezp. w 1970 roku” z 31 stycznia 1971 r. rozbito tylko 12 organizacji, za to zatrzymano aż 140 podejrzanych. Dokument ten nie uwzględnia jednak największej tajnej organizacji rozbitej w tym roku, czyli „Ruchu”³².

Warto przytoczyć w tym miejscu dane z opracowań MSW. T. Odrobina w swojej pracy podał, że w latach 1964–1969 SB ujawniła 101 organizacji, z którymi związanych było 559 osób³³. Z kolei według Mariana Lipki w latach 1966–1970 wykryto 75 „nielegalnych grup i związków”, łącznie mających liczyć 571 członków³⁴.

21 III 1968, *ibidem*, 0296/166, t. 15, k. 50. Jednak w innym dokumencie: „Niektóre przestępstwa polityczne wśród młodzieży w okresie od stycznia 1962 r. do 31 marca 1965 r.” podano, że w 1964 r. SB rozbiła jedynie 18 „nielegalnych związków, skupiających ogółem 58 członków” (*ibidem*, 1585/615, k. 20).

²⁷ „Informacja dot. nielegalnych związków i grup...”, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 23; Notatka dot. nielegalnych związków i grup młodzieżowych na terenie kraju w latach 1964–1967”, Warszawa, 22 III 1968, *ibidem*, k. 67; „Informacja dot. nielegalnych związków i grup młodzieżowych na terenie kraju w latach 1964–1967”, *ibidem*, 0296/166, t. 15, k. 50.

²⁸ „Notatka dot. nielegalnych związków i grup młodzieżowych na terenie kraju w latach 1964–1967”, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 67; „Informacja dot. nielegalnych związków i grup młodzieżowych na terenie kraju w latach 1964–1967”, *ibidem*, 0296/166, t. 15, k. 50. Znalazłem jeden dokument, w którym podano, że w 1966 r. SB rozbiła zaledwie sześć „nielegalnych związków”, zatrzymując przy tym 40 osób („Informacja dot. nielegalnych związków i grup...”, *ibidem*, 0365/46, t. 1, k. 23).

²⁹ „Notatka dot. nielegalnych związków i grup młodzieżowych na terenie kraju w latach 1964–1967”, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 67; „Informacja dot. nielegalnych związków i grup młodzieżowych na terenie kraju w latach 1964–1967”, *ibidem*, 0296/166, t. 15, k. 50; „Wykaz nielegalnych związków i grup rozwiązanych w latach 1964–1972”, *ibidem*, 0365/34, t. 3.

³⁰ „Wykaz nielegalnych związków i grup rozwiązanych w latach 1964–1972”, AIPN, 0365/34, t. 3, k. 23; „Wykaz spraw i informacji dot. nielegalnych związków i grup wyjaśnionych przez Służbę Bezpieczeństwa w 1968 r.”, Warszawa, 31 XII 1968, *ibidem*, 0296/166, t. 15, k. 74–105 (fragmenty dokumentu opublikowano w: *Młodzież antysystemowa...*, s. 181–184).

³¹ „Wykaz nielegalnych związków i grup rozwiązanych w latach 1964–1972”, AIPN, 0365/34, t. 3, k. 23. Taką samą liczbę podaje notatka Departamentu III MSW z 18 marca 1970 r. (*ibidem*, 0297/166, t. 3, k. 10).

³² AIPN, 0296/166, t. 3, k. 32–83. Takie same dane podano w: „Wykaz nielegalnych związków i grup rozwiązanych w latach 1964–1972”, *ibidem*, 0365/34, t. 3, k. 23.

³³ T. Odrobina, *Nielegalne związki grupy (zbiór przykładów)*, Legionowo 1970, s. 2.

³⁴ M. Lipka, *Zadania Służby Bezpieczeństwa i Milicji Obywatelskiej w zwalczaniu nielegalnych grup i związków*, Warszawa 1971, s. 24.

Dane za lata 1966–1971 podali w swojej pracy Burski i Rapalo: SB miała w tym okresie ujawnić 80 organizacji (skupiających 592 osoby), z czego najwięcej w 1968 r. – 20³⁵.

Jakie wnioski można wyciągnąć z tych informacji? Po pierwsze – antysystemowa konspiracja istniała nieprzerwanie przez cały okres rządów Gomułki. Po drugie – mając na uwadze liczbę osób zatrzymywanych co roku pod zarzutem przynależności do tajnych organizacji, należy stwierdzić, że w większości musiały to być niewielkie, kilkuosobowe grupy. Konspiracja w tym okresie była bez porównania słabsza niż w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych, zwłaszcza w porównaniu z latami 1950–1953. Biorąc pod uwagę tylko liczbę rozbijanych co roku organizacji, widać, że w ciągu tych 14 lat skala konspiracji ulegała dość znacznym wahaniom (np. porównując dane za lata 1963 i 1966).

Informacje w materiałach MSW dają nam już częściowe wyobrażenie co do skali ówczesnej konspiracji. Muszą być jednak zweryfikowane – należy je porównać z materiałami SB z poszczególnych komend wojewódzkich. Oczywiście trzeba pamiętać, że te statystyki nie obejmują „nielegalnych związków” niewykrytych przez SB. Poza tym część działań konspiracyjnych miała charakter doraźny, bez zakładania organizacji i prowadzenia ciągłej działalności. Chodzi tu o akcje ulotkowe, wykonywanie napisów czy akty sabotażu (np. niszczenie pomników czy dekoracji). Odnotowywano je najczęściej w okresach wzrostu niezadowolenia społecznego, protestów (marzec 1968 r., grudzień 1970 r.), ale także w czasie oficjalnych świąt państwowych i partyjnych, zjazdów PZPR, wyborów itp. Trzeba zaznaczyć, że nie wszystkie akcje ulotkowe przeprowadzano z zachowaniem zasad konspiracji. Przykładowo podczas protestów w marcu 1968 r. studenci na terenach uczelni jawnie kolportowali ulotki. Prawdopodobnie w znacznym stopniu taki charakter miało rozprowadzanie ulotek po podwyżkach cen wiosną 1963 r.

Chciałbym dla przykładu przedstawić kilka organizacji. Ze względu na ograniczoną objętość artykułu pominąłem (poza jednym wyjątkiem) te, o których ukazały się w ostatnich latach opracowania naukowe – „Ruch”, Ligę Narodowo-Demokratyczną, Elpidę, a także organizacje działające w Warszawie opisane przez Bartłomieja Noszcza. Z tego samego względu pominąłem też grupę „taterników”.

Jedną z najciekawszych organizacji omawianego okresu była wspomniana już Armia Wyzwolenia. Powstała w listopadzie 1967 r. w Krakowie. Założył ją Jan Piotr Jarosz, wówczas uczeń 7 klasy Szkoły Podstawowej nr 90 w Krakowie. Dołączyło do niego kilku uczniów starszych klas tej szkoły. Początkowo używali nazwy Związek Prawdziwych Polaków, którą wkrótce zmienili na Polskie Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne, a w sierpniu 1968 r. na Armia Wyzwolenia. Tuż po założeniu organizacji wykonali kilka napisów w centrum Krakowa.

³⁵ M. Burski, S. Rapalo, *Młodzież a dywersja ideologiczno-polityczna*, Warszawa 1974, s. 134.

Na początku grudnia 1967 r. przeprowadzili pierwszą akcję ulotkową. Według materiałów SB do lutego 1970 r. Armia Wyzwolenia przeprowadziła 21 akcji ulotkowych, za każdym razem rozrzucając od 200 do 600 ulotek (w sumie SB przechwyciła ich ok. 4 tys.). W styczniu i w lutym 1968 r. wykonano też około 50 napisów („Precz z PZPR”, „Pamiętajmy Katyń” itp.). Wszystkie akcje miały miejsce w centrum Krakowa, np. w pobliżu Uniwersytetu Jagiellońskiego, na Plantach, w okolicach dworca głównego PKP, Sukiennic. Ulotki rozrzucono m.in. we wrześniu 1968 r. (po inwazji Układu Warszawskiego na Czechosłowację), w maju 1969 r. przed wyborami do Sejmu i rad narodowych (wzywano do ich zbojkotowania), w lipcu 1969 r. w związku z obchodami XXV-lecia PRL, w lutym 1970 r. po procesie „tatarników” (była to ostatnia akcja Armii Wyzwolenia). Treść ulotek, drukowanych początkowo na drukarenkach szkolnych³⁶, a później na specjalnie skonstruowanej niewielkiej prasie drukarskiej, była bardzo zwięzła. Zawierały hasła w rodzaju: „Niech żyje demokracja”, „Precz z reżimem Gomułki”, „Precz z PZPR”, „Niech żyje wolna Polska”. Każdą opatrzone podpisem „Komendant «Armii Wyzwolenia»”³⁷. Na początku 1970 r. organizacja liczyła prawdopodobnie 30–35 członków. Wszyscy byli uczniami krakowskich szkół średnich³⁸. Naturalnie już od pierwszej akcji ulotkowej Jan Jarosz i jego koledzy byli poszukiwani przez SB – 14 grudnia 1967 r. Wydział III Komendy Wojewódzkiej MO w Krakowie założył sprawę o kryptonimie „Wolni”, zmienionym później na „Fanatycy”³⁹. Do rozbitcia Armii Wyzwolenia doszło jednak dopiero w marcu 1970 r. w wyniku denuncjacji. Pomiędzy 3 a 10 marca zatrzymano 26 osób, w tym Jarosza. Nie zostali pociągnięci do odpowiedzialności karnej,

³⁶ Drukarenki szkolne – produkowane w PRL niewielkie zestawy czcionek, używane jako pomoc dydaktyczna w szkołach. Używano ich również do powielania ulotek.

³⁷ M. Konieczna, *Armia Wyzwolenia...*, s. 5–8, 10–17, 20–23, 26; J. Szarek, *Jan Piotr Jarosz*, w: *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–89*, t. 2, red. J. Skórzyński i in., Warszawa 2002, s. 142–143; E. Zając, S. Chmura, *Jarosz Jan Piotr*, w: *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989*, t. 3, red. G. Waligóra i in., Warszawa 2019, s. 208–209; *Opozycja wobec rządów komunistycznych w Polsce 1956–1976. Wybór dokumentów*, red. Z. Hemmerling, M. Nadolski, Warszawa 1991, s. 347, 350, 367; „Charakterystyka Nr. 242 nielegalnej organizacji młodzieżowej p.n. Armia Wyzwolenia pod kierownictwem Jarosza Jana ps. «Jerzy», «Roger»”, Kraków, 4 II 1989, AIPN, 0172/240, k. 1–4, 7, 30–56; „Notatka służbowa dot. ujawnionej nielegalnej organizacji pn. «Armia Wyzwolenia»”, Warszawa, 11 III 1970, *ibidem*, 0296/149, t. 2, k. 150–156; „Sprawozdanie z przeprowadzonego śledztwa w sprawie nielegalnego związku pod nazwą «Armia Wyzwolenia»”, Kraków, 5 V 1970, *ibidem*, k. 161–177; „Analiza działalności nielegalnej grupy młodzieżowej p.n. «Armia Wyzwolenia»”, Kraków, 20 VI 1970, *ibidem*, k. 178–190.

³⁸ Zob.: M. Konieczna, *Armia Wyzwolenia...*, s. 30; J. Szarek, *op. cit.*, s. 143. Z odnalezionych dotąd materiałów SB wynika, że organizacja mogła być mniej liczna – w momencie rozbitcia liczyła 19 członków, a przez cały okres działalności należało do niej 25 osób, AIPN, 0296/149, t. 2, k. 182, 186.

³⁹ M. Konieczna, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 78; „Postanowienie o wszczęciu sprawy operacyjno-śledczej krypt. «Wolni»”, Kraków, 7 XII 1967, AIPN Kr, 10/1065, t. 1, k. 9.

sprawę przeciwko nim ostatecznie warunkowo umorzono (Jarosz wyszedł na wolność dopiero w końcu czerwca 1971 r.)⁴⁰.

W sierpniu 1957 r. olsztyńska SB rozbiła organizację Synowie Armii Krajowej, działającą od listopada 1956 r. na terenie powiatu Ostróda. Jej założyciel, Alfred Markowski, w latach 1946–1951 należał do konspiracyjnej organizacji Armia Młodych, za co został skazany na 9 lat więzienia (na wolność wyszedł w czerwcu 1956 r.). Organizacja liczyła 12 osób. Cele określono ogólnikowo – walka propagandowa i zbrojna przeciwko zwolennikom rządów komunistycznych. Działalność ograniczyła się do gromadzenia broni. Planowano też zdobywanie pieniędzy i maszyn do pisania (potrzebnych do sporządzania ulotek) w akcjach rabunkowych. Dziewięciu członków SAK skazano na kary więzienia (najwyższy wyrok otrzymał Markowski – 5 lat), a trzech na pobyt w zakładzie poprawczym⁴¹.

Polski Związek Antybolszewicki powstał pod koniec 1959 r. Założycielem był Eugeniusz Machnik, uczeń II klasy Zasadniczej Szkoły Mechanizacji Rolnictwa w Trzemesznie w województwie bydgoskim. Obok niego do organizacji należało sześciu uczniów z tej samej klasy. 1 maja 1960 r. przeprowadzili niewielką akcję ulotkową, co zwróciło uwagę SB – Referat ds. Bezpieczeństwa Komendy Powiatowej MO w Mogilnie założył sprawę o kryptonimie „Malarz”. Wszystkich członków organizacji zatrzymano w październiku 1960 r. W tym samym miesiącu Sąd dla Nieletnich w Bydgoszczy skazał ich na osadzenie w zakładzie poprawczym (w zawieszeniu) bądź na dozór kuratora⁴².

Jeszcze krócej istniała Antykomunistyczna Partia Polski. Założona została wiosną 1963 r. w Szczecinie przez czterech uczniów (wszyscy mieli w tym czasie 15–17 lat). W kwietniu 1963 r. przeprowadzili jedną niewielką akcję ulotkową, część ulotek przechwyciła SB. Planowali jednak dużo bardziej spektakularne działania – wysadzenie trybuny honorowej przed świętem 1 Maja w Szczecinie, napady na funkcjonariuszy MO w celu zdobycia broni, nawiązanie współpracy z wywiadem zachodnioniemieckim, zorganizowanie oddziału partyzanckiego w Bieszczadach.

⁴⁰ M. Konieczna, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 94–99; „Charakterystyka Nr. 42 nielegalnej organizacji młodzieżowej p.n. Armia Wyzwolenia...”, AIPN, 0172/240, k. 3–4; „Notatka służbowa dot. ujawnionej nielegalnej organizacji pn. «Armia Wyzwolenia»”, *ibidem*, 0296/149, t. 2, k. 150; „Sprawozdanie z przeprowadzonego śledztwa w sprawie nielegalnego związku pod nazwą «Armia Wyzwolenia»”, *ibidem*, k. 161–162, 175–177.

⁴¹ „Kwestionariusz Nr 91/4399/III dot. nieleg. organizacji «Synowie Armii Krajowej» na terenie pow. Ostróda”, Olsztyn, 12 XII 1973, AIPN, 0182/84, k. 3–4; „Charakterystyka organizacji Nr 91”, Olsztyn, 21 VII 1978, *ibidem*, k. 5–8; „Kwestionariusz osobowy na członka nielegalnej organizacji p.n. «Synowie Armii Krajowej»”, Olsztyn, 19 VI 1978, *ibidem*, k. 15; Meldunek zastępcy komendanta powiatowego MO ds. BP w Ostródzie kpt. J. Korajczyka, Ostróda, 8 VIII 1957, *ibidem*, 1585/1615, k. 129–136.

⁴² „Charakterystyka nr 98/0 nielegalnej reakcyjnej młodzieżowej organizacji p.n. «Polski Związek Antybolszewicki»”, Bydgoszcz, 6 XI 1976, AIPN Delegatura w Bydgoszczy, 09/98, k. 3–7; Notatka informacyjna, Bydgoszcz, 12 X 1960, AIPN 1585/1615.

25 maja 1963 r. aresztowano wszystkich członków organizacji, 29 czerwca zostali skazani przez Wydział dla Nieletnich Sądu Powiatowego w Szczecinie na nadzór kuratora bądź nadzór rodziców⁴³.

W lipcu 1963 r. w Łodzi powstała Polska Organizacja Patriotyczna. Prawdopodobnie liczyła około 20 osób w wieku 18–25 lat, miała być zorganizowana na wzór wojskowy. Jej celem było odebranie władzy PZPR, wprowadzenie demokracji parlamentarnej, a także przywrócenie przedwojennych granic wschodnich. W grudniu 1964 r. planowano akcję ulotkową, z której zrezygnowano. Rozbita została na przełomie 1965 i 1966 r., zatrzymano wówczas 14 osób. Obok dokumentów organizacyjnych znaleziono u nich także kilka sztuk broni strzeleckiej. 16 czerwca 1966 r. Sąd Wojewódzki w Łodzi skazał czterech członków POP na kary pozbawienia wolności. Najwyższy wyrok – 5 lat – otrzymał przywódca organizacji, Jan Woskowicz⁴⁴.

W tym samym czasie działała w Łodzi inna tajna organizacja – Polska Armia Podziemna. Założył ją jesienią 1963 r. Józef Onoszko (już wcześniej, w 1961 r. założył Narodowo-Wyzwoleńczą Partię Komandosów, rozbitą w październiku 1962 r.). PAP także była zorganizowana na wzór wojskowy, według danych SB liczyła 32 osoby. W statucie jako cel organizacji wskazano zmianę ustroju Polski, oderwanie jej od obozu sowieckiego, odzyskanie dawnych terytoriów wschodnich oraz walkę z wpływami rosyjskimi w Polsce. Nie posiadano broni, choć planowano jej zdobycie. Wiosną 1965 r. przeprowadzono jedną niedużą akcją ulotkową. Do wykrycia PAP doszło przez przypadek – jeden z członków zgubił portmonetkę, w której znajdowała się legitymacja członka organizacji. Organizację rozbito na przełomie lipca i sierpnia 1965 r., 12 osób postawiono przed sądem, czterem wymierzono kary więzienia. Najwyższy wyrok otrzymał Onoszko – 2,5 roku pozbawienia wolności⁴⁵. O procesie PAP napisała nawet paryska „Kultura”⁴⁶.

Gdańska Młodzieżowa Grupa Wywiadowcza działała od sierpnia 1967 r. do kwietnia 1968 r. Jej założycielem i dowódcą był Jakub Szadaj. Organizacja zamierzała zdobyć broń. W końcu września 1967 r. włamano się do magazynu III Liceum Ogólnokształcącego w Gdańsku, skąd skradziono pewną ilość amunicji, granat

⁴³ Zob.: Materiały dot. „Antykomunistycznej Partii Polski” (charakterystyka organizacji, kwestionariusze osobowe członków, ulotki), AIPN Sz, 008/681.

⁴⁴ „Informacja dot. rozwiązania na terenie woj. łódzkiego nielegalnej organizacji młodzieżowej p.n. «Polska Organizacja Patriotyczna», Warszawa, 8 II 1966, AIPN, 1585/1615, k. 33–36; „Analiza nielegalnych organizacji na terenie województwa łódzkiego wykrytych w latach 1966–1970”, Łódź, 5 IX 1970, *ibidem*, 0296/256, t. 4, k. 156–159.

⁴⁵ „Nielegalna kontrrewolucyjna organizacja młodzieżowa p.n. «Polska Armia Podziemna» pod dowództwem Józefa Onoszko”, Łódź, IX 1976, AIPN Ld, 030/240; „Informacja dot. nielegalnych związków i grup młodzieżowych na terenie kraju w latach 1964–1967”, Warszawa, 21 III 1968, *ibidem*, 0296/166, t. 15, k. 52–53.

⁴⁶ *12 procesów młodzieżowych*, „Kultura” (Paryż) 1966, nr 9, s. 69–70. W tekście przekreślono nazwę organizacji na Polska Akcja Podziemna, a także nazwisko założyciela – na Józef Orzeszko.

ćwiczebny i kostkę trotylu. Planowano rozbrojenie wartownika jednostki wojskowej w Gdańsku Wrzeszczu, z czego zrezygnowano. Przygotowywano ulotki, nie wiadomo jednak, czy były kolportowane – informacje w odnalezionych materiałach są rozbieżne. Rozklejono natomiast plakaty przedstawiające but wykopujący czerwoną gwiazdę z granic Polski (jeden plakat przyklejono w pobliżu budynku KW PZPR). Planowano też wysadzenie konsulatu ZSRR w Gdańsku. W kwietniu 1968 r. zatrzymano 13 członków grupy. 9 grudnia 1968 r. Sąd Wojewódzki w Gdańsku skazał sześciu członków organizacji na kary więzienia, w tym Szadaja na 10 lat (Sąd Najwyższy złagodził karę do 6 lat i 8 miesięcy, ostatecznie Szadaj opuścił więzienie po 5 latach i 2 miesiącach)⁴⁷. Był to najprawdopodobniej najwyższy wyrok w procesach politycznych w okresie rządów Gomułki.

Wszystkie przedstawione powyżej organizacje tworzyli ludzie młodzi, często były to osoby jeszcze niepełnoletnie. Z odnalezionych do tej pory dokumentów MSW jednoznacznie wynika, że ówczesną konspirację zdominowała młodzież. Na przykład wśród członków „nielegalnych związków” wykrytych przez SB w 1969 r. ponad połowa nie miała ukończonych 18 lat⁴⁸. Można z pewną ostrożnością przyjąć, że około 90% ówczesnych konspiratorów nie miało ukończonych 25 lat⁴⁹. „Skład osobowy ujawnionych grup [w latach 1966–1971 – P.B.] wskazuje, że w zorganizowaną działalność nielegalną angażuje się prawie wyłącznie młodzież – tak scharakteryzowali strukturę wiekową ówczesnej konspiracji Burski i Rapalo. – W ogólnej liczbie 592 członków ujawnionych związków młodzież stanowiła około 90%, przy czym 269 osób (46%) to młodzież do lat 17. Dalsze 262 osoby (44%) były w wieku powyżej 17 lat, lecz rzadko powyżej lat 20”⁵⁰. Nieco inne dane, dotyczące lat 1966–1970, podał Lipka – na 571 członków „nielegalnych grup i związków” 246 było w wieku do 17 lat (czyli ponad 41% ogółu), 288 w wieku 18–21 lat (ok. 51%), 32 w wieku 22–45 lat (ponad 5%), 5 w wieku powyżej 46 lat (ok. 2%)⁵¹.

Część z działających wówczas organizacji młodzieżowych nie została wykryta przez SB. Rozbicia uniknął np. działający od 1968/1969 do 1971 r. w Gdańsku

⁴⁷ J. Hlebowicz, *Butem w czerwoną gwiazdę*, „Gość Gdański” 2013, nr 11; „Charakterystyka nielegalnej organizacji”, Gdańsk, 4 X 1974, AIPN, 0175/89, t. 1, k. 2–6; AIPN Gd, 78/3, k. 5–6, 19–20, 47–48, 60; „Wykaz antypaństwowych organizacji prowadzących działalność na terenie województwa gdańskiego w latach 1945–1975”, Gdańsk, 26 IV 1987, *ibidem*, 00140/11, t. 1, k. 78–79.

⁴⁸ „Notatka dot. nielegalnych organizacji i związków”, Warszawa, 21 III 1970, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 115–116 (w dokumencie podano, że w okresie od 1 I 1969 do 20 III 1970 r. SB wykryła 20 tajnych grup i organizacji, skupiających 148 osób: 84 w wieku do 17 lat, 38 w wieku od 18 do 25 lat, 20 w wieku od 26 do 45 lat i 6 w wieku powyżej 45 lat); „Notatka dot. nielegalnych organizacji ujawnionych na terenie kraju w 1969 roku”, Warszawa, 15 IX 1969, *ibidem*, k. 130–131.

⁴⁹ „Notatka dotycząca przyczyn powstawania nielegalnych związków i grup ujawnionych w latach 1966–1970”, Warszawa, 10 XII 1970, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 172–173, 181.

⁵⁰ M. Burski, S. Rapalo, *op. cit.*, s. 134–135.

⁵¹ M. Lipka, *op. cit.*, s. 27–28.

Front Wyzwolenia Polski, założony przez późniejszych twórców i przywódców Ruchu Młodej Polski – Aleksandra Halla, Arkadiusza Rybickiego, Grzegorza Grzelaka i innych⁵². Doświadczenia konspiracyjne miał także inny członek ruchu, Tomasz Wołek. Będąc uczniem II Liceum Ogólnokształcącego w Gdańsku, kierował Tajną Organizacją „Armia Krajowa”. Jej działalność polegała na niszczeniu flag przed świętem 1 maja oraz akcjach plakatowych i ulotkowych⁵³. Podobne akcje organizowała inna grupa, powstała w Warszawie wiosną 1968 r., utworzona przez uczniów LO im. C. Norwida. Jednym z jej współzałożycieli był Bronisław Komorowski⁵⁴. Obydwie organizacje nie zostały namierzone.

Już same nazwy wspomnianych organizacji wskazują na fascynację ówczesnych młodych konspiratorów Armią Krajową, Narodowymi Siłami Zbrojnymi i powojennym podziemiem antykomunistycznym. Organizacji o podobnych nazwach było o wiele więcej⁵⁵. Ta fascynacja nie kończyła się jedynie na nazewnictwie. Często próbowano tworzyć struktury bardzo przypominające konspirację wojskową. Niekiedy wyglądało to dość groteskowo, biorąc pod uwagę słabość liczebną większości grup. Nadawano sobie stopnie wojskowe, organizacją kierował dowódca lub komendant, a nowo przyjęci członkowie składali przysięgę. Uzasadnione było używanie pseudonimów. Natomiast takie atrybuty konspiracji jak np. legitymacje były zbędne – ich zgubienie znacznie zwiększało niebezpieczeństwo wykrycia organizacji (przykład Polskiej Armii Podziemnej). W wypadku aresztowań były też bardzo dobrym dowodem dla SB. Dwie organizacje – 7 Kompania Armii Krajowej z Pucka oraz Oddziały Specjalne Komandosów z Malborka – posiadały nawet własne sztandary⁵⁶. Z przykrością trzeba stwierdzić, że te przykłady dowodzą dużej niedojrzałości oraz braku wyobraźni i odpowiedzialności u bardzo młodych konspiratorów.

Oprócz „Ruchu” działały w tym okresie także inne grupy i organizacje tworzone przez dorosłych. Wszystko wskazuje na to, że było ich o wiele mniej niż grup młodzieżowych. Warto tu wymienić niewielką komórkę utworzoną w Warszawie

⁵² Zob.: T. Sikorski, *op. cit.*, s. 45–48; P. Zaremba, *op. cit.*, s. 13–21; G. Waligóra, *Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela 1977–1981*, Warszawa 2006, s. 26.

⁵³ T. Sikorski, *op. cit.*, s. 158.

⁵⁴ B. Komorowski, *Zwykły polski los. Rozmawia Jan Skórzyński*, Warszawa 2015, s. 53–57.

⁵⁵ Na przykład: Tajna Organizacja Armii Krajowej (Płońsk), Tajna Akcja Wywiadowcza (Sierpc), Wolność i Sprawiedliwość (Warszawa), Organizacja Bojowa Patriotów Rzeczypospolitej Polski Wolnej (Gdańsk), Organizacja Armii Krajowej (Łowicz), Polska Armia Podziemna (Gorzów Wlkp.), Polska Organizacja Konspiracyjna (Radom), Organizacja Wojskowa Antykomunistyczna (Łowicz), 7 Kompania Armii Krajowej (Puck), Tajna Organizacja Wojskowa „Gryf Pomorski” (Gdańsk), Młodzieżowy Narodowy Związek Antykomunistyczny (Lublin). Kilka organizacji używało nazwy Narodowe Siły Zbrojne, m.in. z Lubina, Jaworza, Myślenic.

⁵⁶ AIPN, 0296/166, t. 15, k. 85; Informacja dot. grupy młodzieżowej pn. „7 kompania Armii Krajowej” działającej na terenie powiatu puckiego woj. gdańskie, Gdańsk, 21 V 1969, AIPN Gd, 0046/25, t. 3, k. 56–59; „Wykaz spraw i informacji dot. nielegalnych związków i grup wyjaśnionych przez Służbę Bezp. w 1970 roku”, Warszawa, 30 I 1971, AIPN, 0296/166, t. 3, k. 32–33.

przez Leona Zawadzkiego. Podczas studiów na Uniwersytecie Leningradzkim Zawadzki poznał założycieli Wszechrosyjskiego Socjalchrześcijańskiego Związku Wyzwolenia Narodu (WSChSON) – największej tajnej organizacji w ZSRR wykrytej w tym okresie przez KGB⁵⁷. Po ukończeniu studiów w 1962 r. i powrocie do Polski nadal utrzymywał z nimi kontakt. Będąc ponownie w Leningradzie w 1966 r. zabrał sfilmowane opracowania programowe WSChSON, które zamierzał przekazać na Zachód. Zawadzkiego oraz osoby z nim współdziałające aresztowano w styczniu 1969 r.⁵⁸ 2 lipca tego roku Sąd Powiatowy dla m.st. Warszawy skazał go oraz Bernarda Karawackiego na 3 lata więzienia⁵⁹.

Prawdopodobnie większość grup tworzonych przez dorosłych nie miała sformalizowanego charakteru. Przykładem tego jest wspomniana już wcześniej grupa samokształceniowa o zabarwieniu endeckim, utworzona wiosną 1964 r. przez Mariana Barańskiego (byłego członka Ligi Narodowo-Demokratycznej). Ich spotkania miały charakter konspiracyjny. Barański zamierzał też zorganizować akcję ulotkową w rocznicę wybuchu Powstania Styczniowego na początku 1965 r. 18 stycznia 1965 r. aresztowano go na 3 miesiące, podobnie jak niezwiązanych z jego grupą Przemysława Górnego (założyciel Ligi) i Henryka Klatę (były członek Ligi). Spowodowało to zaprzestanie działalności grupy⁶⁰.

Po stłumieniu protestów studenckich w marcu 1968 r. część ich uczestników próbowała kontynuować opór przeciw władzy. Także i oni nie tworzyli typowych sformalizowanych tajnych organizacji, niemniej ich działalność, prowadzona przez nieduże grupy zaufanych osób, miała charakter niejawny. Nie ustalono dotąd, ile takich

⁵⁷ WSChSON została utworzona w lutym 1964 r. przez czterech absolwentów Uniwersytetu Leningradzkiego. Program zakładał likwidację totalizmu komunistycznego w drodze walki zbrojnej. Faktyczna działalność ograniczała się do rozprowadzania niezależnej literatury i werbowania nowych członków. Do aresztowań organizacja miała liczyć 25 członków i 30 kandydatów. W lutym 1967 r. KGB aresztowała liderów, śledztwem objęto łącznie 21 osób. Proces członków WSChSON odbył się w Leningradzie w marcu i kwietniu 1968 r. Największe wyroki otrzymali przywódcy – Igor Ogurcow został skazany na 5 lat więzienia, 10 lat łagru i 5 lat zesłania, pozostali otrzymali wyroki od 13 do 8 lat. Siedemnastu szeregowym członkom wymierzono kary od 7 lat do 1 roku więzienia, *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. 2, red. J. Kochanowski, Warszawa 2007, s. 85; M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego. Od potęgi do upadku 1939–1991*, Poznań 2016, s. 468–469.

⁵⁸ M. Tarniewski [J. Karpiński], *Płonie komitet (grudzień 1970 – czerwiec 1976)*, Paryż 1982, s. 59–60; „Notatka Komendy KGB obwodu leningradzkiego z czerwca 1967 r.” (tłumaczenie), AIPN, 0204/13, t. 1, k. 11–13; „Plan operacyjnych przedsięwzięć w sprawie operacyjnego sprawdzenia krypt. «Piter»”, Warszawa, 24 VII 1967, *ibidem*, t. 1, k. 18–23; Meldunek specjalny I zastępcy komendanta stołecznego MO ds. SB płk. S. Sławińskiego do dyrektora Gabinetu Ministra Spraw Wewnętrznych, Warszawa, 14 I 1969, *ibidem*, t. 1, k. 84–85.

⁵⁹ M. Tarniewski, *op. cit.*, s. 59; Wyrok SP dla m. st. Warszawy w sprawie przeciwko L. Zawadzkiemu i innym, Warszawa, 2 VII 1969, AIPN, 0204/13, t. 1, k. 228–230.

⁶⁰ AIPN, 0224/118, t. 1, k. 41–44, 49–50, 57–58, 100–102, 104–107; *ibidem*, t. 2, k. 59–71, 108–111 (akta SOS/SOO krypt. „Sztubacy”).

grup mogło istnieć i jak były liczne. W dwóch dokumentach MSW można znaleźć informację, że w 1968 r. SB wykryła i rozbiła 54 „nielegalne komitety studenckie”⁶¹.

Z przytoczonych powyżej przykładów można wyciągnąć wniosek, że wśród ówczesnych konspiratorów zdecydowanie przeważali bardzo młodzi ludzie o patriotycznych i radykalnie antykomunistycznych poglądach. W tym czasie działały także grupy i organizacje o innym zabarwieniu ideowym. Wystarczy przypomnieć jeden z najgłośniejszych ówczesnych procesów politycznych – w styczniu 1966 r. Sąd Wojewódzki w Warszawie skazał na 3 lata pozbawienia wolności Ludwika Hassa, Kazimierza Badowskiego i Romualda Śmiecha, oskarżonych o rozprowadzanie rezolucji piątego światowego kongresu IV Międzynarodówki *Schylek i upadek stalinizmu*⁶². Konspiracyjny charakter miała działalność komunistycznych dogmatyków, skupionych w Komunistycznej Partii Polski, założonej przez skonfliktowanego z Gomułką Kazimierza Mijała (członka KC PZPR w latach 1948–1957, w marcu 1966 r. usuniętego z partii za prowadzenie „antypartyjnej działalności politycznej”)⁶³. Nie można też wykluczyć istnienia innych zakonspirowanych grup, skrajnie lewicowych lub komunistycznych, niepowiązanych z KPP⁶⁴.

Należy przypuszczać, że ówczesna konspiracja była dość mocno zróżnicowana. Na przykład – obok Ligi Narodowo-Demokratycznej istniały też inne grupy starające się nawiązać do tradycji endeckich, przede wszystkim konspiracji narodowej z okresu okupacji – kilka z nich nosiło nazwę Narodowe Siły Zbrojne. Według materiałów SB część z nich mogła zdradzać sympatie faszystowskie, jednak do tych informacji trzeba podchodzić niezwykle ostrożnie⁶⁵.

⁶¹ „Analiza stanu zagrożenia wrogą działalnością w zakresie rozpowszechniania ulotek, anonimów, napisów i innych dokumentów o wrogiej treści”, Warszawa, 16 II 1970, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 103; „Notatka dot. niektórych aspektów sytuacji politycznej w kraju przed 1 Maja”, [b.d., b.m.], *ibidem*, 01210/274, k. 251. Natomiast Burski i Rapalo podali w swojej pracy, że w 1968 r. powstały „nielegalne związki zorganizowane w środowiskach studenckich: w Poznaniu 2 oraz we Wrocławiu i Szczecinie po 1”, M. Burski, S. Rapalo, *op. cit.* s. 134. Ta liczba jest zdecydowanie zaniżona – pominięto choćby działającą w Warszawie grupę Bogusławy Blajfer czy grupę studentów Uniwersytetu Łódzkiego i Politechniki Łódzkiej utworzoną przez Stefana Türschmida, Józefa Śreniowskiego i Witolda Sułkowskiego.

⁶² A. Friszke, *Anatomia buntu...*, s. 315–324; J. Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006, s. 73; U. Ługowska, A. Grabski, *Trockizm. Doktryna i ruch polityczny*, Warszawa 2003, s. 206. Zob. też: W. Jedlicki, *op. cit.*; G. Sołtysiak, *op. cit.*

⁶³ Publikacje na temat KPP Kazimierza Mijała zob. przyp. 9.

⁶⁴ Np. natrafiłem na dwie informacje o grupie o oryginalnej nazwie Związek Maoistowski Komunistów Polski i Litwy. Działała w Szczecinie od października 1968 r. do listopada 1969 r., miała liczyć 14 osób, Pismo naczelnika Wydziału III KW MO w Szczecinie ppłk. J. Heróda do naczelnika Wydziału I Departamentu III MSW, Szczecin, 5 IX 1970, AIPN, 0296/256, t. 4, k. 210–211; Informacja, Szczecin, 18 XI 1970, *ibidem*, k. 217–218.

⁶⁵ Taką faszyzującą grupą mógł być np. Narodowy Związek Młodzieży, działający od marca do lipca 1968 r. w Tarnowskich Górach. Zob.: „Informacja dot. nielegalnej organizacji pod nazwą «Narodowy Związek Młodzieży»”, Katowice, 20 VIII 1968, AIPN, 0296/149, t. 1, k. 77–82; Materiały dot. organizacji, AIPN Ka, 014/470.

Mogły też działać grupy starające się kontynuować tradycję Szarych Szeregów i przedwojennego harcerstwa. Dla przykładu – natrafiłem na informację o zakonspirowanej organizacji harcerskiej, Tajnym Kręgu Instruktorów, działającym od sierpnia 1967 r. w Otwocku i Karczewie (woj. warszawskie). Liczyła ona około 20 osób (prawdopodobnie wszyscy należeli do harcerstwa), została rozbita w 1968 r.⁶⁶ Dokładnego sprawdzenia wymagają też informacje o tworzeniu tajnych grup przez mniejszości narodowe, np. Ukraińców i Niemców⁶⁷.

Ulotki, napisy, anonimy

Skalę ówczesnej konspiracji ukazują również rejestrowane każdego roku ulotki, napisy i listy anonimowe, jak wspomniałem określane przez SB jako „wroga anonimowa propaganda pisana”. Według dokumentów i opracowań MSW najczęstszą formą działania tajnych grup i organizacji było właśnie sporządzanie i rozprowadzanie ulotek⁶⁸. Najlepszym tego przykładem była opisana już wcześniej Armia Wyzwolenia, która kolportowała je na dużą jak na ówczesne warunki skalę. Nie wszystkie rejestrowane wówczas przez SB przejawy „wrogiej propagandy pisanej” były dziełem tajnych organizacji. Często zdarzało się (o czym już pisałem), że akcje ulotkowe czy malowanie napisów miały charakter doraźny⁶⁹.

Aż do roku 1968 „wroga propaganda pisana” nie miała charakteru masowego. Jednak MSW cały czas widziało w niej zagrożenie dla „porządku publicznego”. Od marca 1957 do końca 1961 r. jej zwalczanie należało, poza pewnymi

⁶⁶ „Wykaz spraw i informacji dot. nielegalnych związków i grup wyjaśnionych przez Służbę Bezpieczeństwa w 1968 r.”, Warszawa, 31 XII 1968, AIPN, 0296/166, t. 15, k. 75–77.

⁶⁷ Na terenie ówczesnego województwa opolskiego mogły działać konspiracyjne organizacje niemieckie, określane w materiałach SB jako rewizjonistyczne. Na przykład w latach 1959–1960 kilka spraw dotyczących podejrzeń o istnienie takich organizacji prowadziła SB KW MO w Opolu. Jedną z takich organizacji, licząca siedem osób, miała działać w Turawie pow. Opole. Nieco wcześniej, w 1957/1958 r. w woj. katowickim miała istnieć inna niemiecka organizacja Czarne Wilki. W tym samym dokumencie wymieniono jeszcze inną organizację – Niemiecka Młodzież Śląska, powstała jeszcze w 1955 r., Pismo zastępcy naczelnika Wydz. III KW MO w Opolu mjr. J. Adamczyka do naczelnika Wydz. III Dep. III MSW, Opole, 11 VIII 1960, AIPN, 0296/162, t. 17, k. 17–20. Inna niemiecka organizacja mogła powstać w 1960 r. w Głogówku, Ocena materiałów dot. istnienia na terenie Głogówka nielegalnej organizacji, Opole, 20 XII 1960, *ibidem*, 0296/162, t. 17, k. 24–27.

⁶⁸ Zob.: „Notatka dotycząca przyczyn powstawania nielegalnych związków...”, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 176; M. Burski, S. Rapalo, *op. cit.*, s. 134, 140–141 (wg cyt. opracowania z 80 organizacji ujawnionych w latach 1966–1971 kolportowało ulotki 19, a 10 planowało w najbliższej przyszłości).

⁶⁹ Część ulotek z tego okresu opatrzone nazwami fikcyjnych organizacji, S. Rząsa, M. Świątkowski, *op. cit.*, s. 20; „Informacja dot. przejawów wrogiej propagandy pisanej w latach 1968–1969”, Warszawa, 16 I 1970, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 86. Przykładem tego był choćby kolportaż „Odezwy Konfederacji Narodowej do Narodu Polskiego”, P. Byszewski, *Kolportaż...*, s. 4.

wyjątkami, do obowiązków Służby Kryminalnej MO⁷⁰. Od stycznia 1962 r. prowadzenie tych spraw przekazano (poza anonimami o charakterze kryminalnym) SB oraz Wojskowej Służbie Wewnętrznej Wojsk Ochrony Pogranicza i Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego⁷¹. Od tego momentu SB rejestrowała wszystkie przypadki kolportowania ulotek, a także napisy i listy anonimowe o charakterze politycznym.

Do 1968 r. odnotowywano stosunkowo niedużo przypadków „wrogiej propagandy pisanej”. Wyjątkiem były kwiecień i maj 1963 r., kiedy doszło do poważnego wzrostu niezadowolenia społecznego po wprowadzeniu przez władze 1 kwietnia znacznej podwyżki cen prądu, gazu, centralnego ogrzewania, węgla i drewna opałowego. Według informacji Departamentu III MSW z 4 czerwca 1963 r. od 1 kwietnia do 20 maja SB przechwyciła na terenie całego kraju 2647 ulotek⁷² (prawdopodobnie większość została rozprowadzona jawnie). Pewne nasilenie kolportażu ulotek i anonimów oraz wzrost liczby napisów MSW odnotowywało np. przy okazji IV Zjazdu PZPR, kolejnych wyborów do Sejmu PRL i rad narodowych, obchodów święta 22 lipca (np. XXV-lecia PRL), przyjazdów delegacji rządowych ZSRR, ale także rocznic zbrodni katyńskiej, kolejnych rocznic zdobycia władzy w Rosji przez bolszewików w listopadzie 1917 r., procesów politycznych (m.in. aresztowania i procesu Melchiora Wańkowicza). Nigdy jednak nie przybierało to tak dużych rozmiarów jak po wspomnianej podwyżce cen w kwietniu i maju 1963 r.⁷³

⁷⁰ „Zarządzenie nr 0038/57 Ministra Spraw Wewnętrznych z 6 marca 1957 r. w sprawie współdziałania jednostek operacyjnych resortu MSW w zakresie zwalczania autorów i kolporterów wrogich ulotek, listów, osób je przechowujących oraz wrogich napisów”, AIPN, 01225/263. Na podstawie tego zarządzenia jednostki Służby Kryminalnej Komendy Głównej MO oraz komend wojewódzkich MO przejęły zwalczanie autorów i kolporterów „wrogich dokumentów”. Od tej reguły było kilka wyjątków, kiedy przekazywano prowadzenie sprawy jednostkom SB. Miało to miejsce w sytuacji, gdy autorami lub kolporterami „wrogich dokumentów” byli członkowie tajnych organizacji lub osoby będące „w zainteresowaniu operacyjnym” SB, a także gdy materiały wskazywały na „zamiar terroru w stosunku do działaczy politycznych”.

⁷¹ Zob.: P. Byszewski, *Kolportaż...*, s. 45.

⁷² „Informacja Nr 9/36/63 dot. kolportażu ulotek – wierszy nawiązujących w treści do podwyżki cen za okres od 1 IV 1963 r. do 20 V 1963 r.”, Warszawa, 4 VI 1963, AIPN, 0296/250, t. 1, k. 70–90. Zob. też: M. Zaremba, *Spółczesność polskie lat sześćdziesiątych – między „małą stabilizacją” a „małą destabilizacją”*, w: *Oblicza Marca 1968*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2004, s. 39–43.

⁷³ „Informacja nr 042 dot. ujawniania autorów i kolporterów wrogiej propagandy pisanej”, Warszawa, luty 1965, AIPN, 0296/250, t. 1, k. 128–129; „Informacja nr 131 dot. ujawniania autorów i kolporterów za okres 1 I 1964 r. do 30 VI 1965 r.”, Warszawa, 9 VII 1965, *ibidem*, t. 1, k. 136–137; „Informacja dot. przejawów wrogiej propagandy pisanej w okresie 1 I – 1 VI 1966 r.”, Warszawa, 2 VI 1966, *ibidem*, t. 1, k. 153; „Informacja dot. wrogiej działalności w okresie obchodów 50 rocznicy Rewolucji Październikowej”, Warszawa, 20 XI 1967, *ibidem*, t. 1, k. 210–211; „Informacja dot. przejawów wrogiej propagandy pisanej oraz wyników przeciwdziałania Służby Bezpieczeństwa w 1964 r.”, Warszawa, 1 III 1965, *ibidem*, 0296/178, t. 2, k. 8; „Analiza stanu zagrożenia wrogą działalnością w zakresie rozpowszechniania ulotek, anonimów, napisów i innych dokumentów

W 1962 r. SB zarejestrowała 1518 egzemplarzy ulotek⁷⁴. W następnym roku, ze względu na pogorszenie się nastrojów po wspomnianej podwyżce cen, ich liczba była znacznie większa, wymaga jednak dokładnego ustalenia⁷⁵. W 1964 r. odnotowano znaczny spadek – zaledwie 715 sztuk⁷⁶, jednak już w 1965 r. – 1189⁷⁷, w 1966 r. – 1009, w 1967 r. zaś – 1355⁷⁸. Liczba zarejestrowanych napisów była dużo niższa: w 1962 r. zarejestrowano ich 368⁷⁹, w 1963 r. – 409, w 1964 r. – 223⁸⁰, w kolejnych zaś latach poniżej 200⁸¹. Natomiast co do liczby rejestrowanych przez SB anonimów, to można w zasadzie przyjąć, że była zbliżona do liczby ulotek. Na przykład według jednego z dokumentów Departamentu III MSW w 1964 r. zarejestrowano 1392 anonimy, w 1965 r. 958, a w 1966 r. 1014⁸².

o wrogiej treści”, Warszawa, 16 II 1970 r., *ibidem*, 0365/46, t. 1, k. 95–97; „Niektóre przestępstwa polityczne wśród młodzieży w okresie od stycznia 1962 r. do 31 marca 1965 r.”, Warszawa, kwiecień 1965, *ibidem*, 1585/4524, k. 28; T. Danilecki, *Formy oporu społecznego związanego z wyborami powszechnymi w Polsce w okresie „małej stabilizacji” – zarys problematyki*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 11, 2012, nr 1 (19), s. 116–117; A. Friszke, *Opór społeczny w PRL 1956–1980. Tezy, uwagi, pytania*, w: *Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego*, t. 4, red. Ł. Kamiński, Wrocław 2000, s. 126.

⁷⁴ „Analiza przejawów i zwalczania wrogiej propagandy pisanej w 1962 r. i wnioski zmierzające do usprawnienia pracy operacyjnej w tym zakresie”, Warszawa, 21 I 1963 r., AIPN, 01299/876, k. 3.

⁷⁵ Np. według „Sprawozdania z pracy Samodzielnej Sekcji I Departamentu III MSW za rok 1963” z 10 stycznia 1964 r. zarejestrowano jedynie 1424 egzemplarze. Nie były to jednak wszystkie ulotki zarejestrowane w tym roku przez SB, co zaznaczono zresztą w tym sprawozdaniu. Ponadto od 1 kwietnia do 31 maja zarejestrowano, wg ww. dokumentu, 2700 „wrogich” ulotek cyt. „związanych tematycznie z podwyżką cen na materiały opałowe”, AIPN, 0296/250, t. 1, k. 107–108, 110.

⁷⁶ „Informacja nr 131 dot. ujawnienia autorów i kolporterów wrogiej propagandy pisanej za okres od 1 I 1964 r. do 30 VI 1965 r.”, Warszawa, 9 VII 1965, AIPN, 0296/250, t. 1, k. 134. W innej informacji Departamentu III podano, że w 1964 r. przechwycono zaledwie 654 ulotki, „Informacja nr 042 dot. ujawniania autorów i kolporterów wrogiej propagandy pisanej”, Warszawa, luty 1965, *ibidem*, k. 128.

⁷⁷ „Notatka Departamentu III MSW dot. wrogich listów anonimowych”, Warszawa, 11 IV 1967, AIPN, 0296/250, t. 1, k. 184.

⁷⁸ „Zestawienie ilości faktów oraz egzemplarzy ulotek, napisów i anonimów kolportowanych (wykonywanych) w latach 1966–1969”, Warszawa, 30 XI 1970, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 166. Inne dokumenty i opracowania SB mogą podawać nieco odmienne dane, np. Rząsa i Świątkowski podają, że w 1966 r. przechwycono 1109 egzemplarzy ulotek, natomiast w 1967 r. 1367 egz., S. Rząsa, M. Świątkowski, *op. cit.*, s. 13. Z kolei według „Informacji dot. przejawów wrogiej propagandy pisanej w latach 1968–1969” z 16 I 1970 r. „w latach 1966–1967 rozkolportowano w kraju 2476 ulotek”, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 83.

⁷⁹ „Analiza przejawów i zwalczania wrogiej propagandy pisanej w 1962 r.”, AIPN, 01299/876, k. 3.

⁸⁰ „Informacja Nr 042 dot. ujawnienia autorów i kolporterów wrogiej propagandy pisanej”, Warszawa, luty 1965, AIPN, 0296/250, t. 1, k. 128.

⁸¹ Np. we wspomnianym opracowaniu Rząsy i Świątkowskiego podano, iż w 1966 r. zarejestrowano 136 napisów, a w 1967 r. 160, S. Rząsa, M. Świątkowski, *op. cit.*, s. 13.

⁸² „Notatka dotyczy: wrogich listów anonimowych”, Warszawa, kwiecień 1967, AIPN, 0296/250, t. 1, k. 185.

Sytuacja ta uległa radykalnej zmianie w 1968 r. Zarejestrowano wówczas aż 24 959 egzemplarzy ulotek i 1103 napisy (bardzo znaczący wzrost w porównaniu z poprzednimi latami) oraz 1555 anonimów. Przyczyną oczywiście były protesty studenckie w marcu oraz inwazja Układu Warszawskiego na Czechosłowację 21 sierpnia⁸³. Według informacji opracowanej przez Departament III MSW tylko w okresie od 7 do 18 marca SB przechwyliła 3889 egzemplarzy ulotek, z czego w Krakowie 1260, w Warszawie 1058 i we Wrocławiu 552⁸⁴. „Najpowszechniejszą formą wspierania ruchu studenckiego – pisał Andrzej Friszke – która w marcu objęła około 100 miejscowości, w kwietniu ponad 40, był kolportaż ulotek, najczęściej pisanych odręcznie, rzadziej w formie maszynopisu, niekiedy powielonych na drukarenkach–zabawkach”⁸⁵.

Po inwazji na Czechosłowację tylko w okresie od 21 do 31 sierpnia w całym kraju przechwycono, według notatki Departamentu III z 3 września 1968 r., 2147 ulotek⁸⁶. Łukasz Kamiński podał, że „do końca września 1968 r. odnotować można co najmniej 143 przypadki kolportażu ulotek zawierających protest przeciw interwencji w Czechosłowacji. [...] w tym samym czasie na murach około pięćdziesięciu miejscowości na terenie całej Polski odnotowano ponad dwieście napisów o podobnej treści”⁸⁷. W kolejnych latach liczba odnotowanych ulotek, napisów i anonimów spadła, niemniej nadal (zwłaszcza jeśli chodzi o ulotki) była wyższa niż przed 1968 r. W 1969 r. zarejestrowano 4192 ulotki, 203 anonimy i 166 napisów⁸⁸. Ponowny wzrost odnotowano w roku następnym – według jednego z dokumentów MSW: 5021 ulotek, 770 napisów i 766 listów anonimowych. Najwięcej ulotek i napisów odnotowano w grudniu, podejrzewam, że rzeczywista liczba kolportowanych w tym czasie ulotek mogła być znacznie wyższa⁸⁹.

⁸³ „Informacja dot. przejawów wrogiej propagandy pisanej w latach 1968–1969”, Warszawa, 16 I 1970, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 83–87; „Analiza stanu zagrożenia wrogą działalnością w zakresie rozpowszechniania ulotek, anonimów, napisów i innych dokumentów o wrogiej treści”, Warszawa, 16 II 1970, *ibidem*, t. 1, k. 93, 96–99; „Analiza porównawcza i ocena wyników pracy Służby Bezpieczeństwa w zakresie zwalczania wrogiej propagandy pisanej w latach 1966–1969”, Warszawa, 30 XI 1970, *ibidem*, t. 1, k. 154, 166. Zob. też: Ł. Kamiński, *Ręce precz od Czechów! Polacy wobec inwazji na Czechosłowację w 1968 r.*, „Więź” 2004, nr 7, s. 83–85; A. Friszke, *Ruch protestu w marcu 1968 (w świetle raportów dla kierownictwa PZPR)*, „Więź”, 1994, nr 3, s. 87–88.

⁸⁴ *Informacja dot. przejawów wrogiej propagandy pisanej w okresie od 7–18 marca 1968 r.*, Warszawa, 21 III 1968, w: *Marzec 1968 w dokumentach MSW*, t. 2: *Kronika wydarzeń*, cz. 1, red. F. Dąbrowski, P. Gontarczyk, P. Tomasiak, Warszawa 2009, s. 630.

⁸⁵ A. Friszke, *Ruch protestu...*, s. 86–87. Zob. też: J. Eisler, *op. cit.*

⁸⁶ *Operacja „Podhale”. Służba Bezpieczeństwa wobec wydarzeń w Czechosłowacji 1968–1970*, oprac. Ł. Kamiński, G. Majchrzak, Warszawa 2008, s. 535.

⁸⁷ Zob.: Ł. Kamiński *Ręce precz od Czechów...*, s. 83–84.

⁸⁸ „Analiza stanu zagrożenia wrogą działalnością w zakresie rozpowszechniania ulotek, anonimów, napisów i innych dokumentów o wrogiej treści”, Warszawa, 16 II 1970, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 93.

⁸⁹ Notatka, Warszawa, 23 VI 1971, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 288. Według jednego z dokumentów od 13 do 21 grudnia zarejestrowano 2672 ulotki, 554 napisy i 26 anonimów. W dokumencie

„Wroga propaganda pisana” miała w zdecydowanej większości charakter konspiracyjny. Wyjątkiem były na pewno akcje ulotkowe przeprowadzane w marcu 1968 r. przez strajkujących studentów, a także wcześniejszy kolportaż ulotek po podwyżce cen w kwietniu 1963 r. Rozrzucaniem ulotek i malowaniem napisów zajmowała się część z działających wówczas tajnych organizacji, ale nie tylko. Jak już pisałem, w wielu wypadkach akcje te miały charakter doraźny, nie tworzono przy tym żadnych struktur. Mam tu na myśli choćby akcje ulotkowe z marca 1968 r., będące wyrazem poparcia dla strajków studenckich, a także nieco późniejsze po inwazji na Czechosłowację. Na przykład wiosną 1968 r. w Gdańsku dwaj uczniowie szkół średnich – Bogdan Borusewicz i Krzysztof Włodarski – sporządzili około 130 ulotek i część nich rozrzucili. Borusewicz skazano za to na 3 lata więzienia (wyrok skrócono na mocy amnestii do 1,5 roku), a Włodarskiego na 1,5 roku⁹⁰. Taki doraźny charakter miała też np. największa akcja ulotkowa w 1970 r. – kolportaż „Odezwy Konfederacji Narodowej do Narodu Polskiego”. Wymieniona w tytule ulotki organizacja w rzeczywistości nie istniała, sama zaś akcja była inicjatywą Janusza Malczewskiego (opracował tekst ulotki i ją powielił), któremu przy rozprowadzaniu ulotek pomogło kilku jego kolegów⁹¹.

Zdarzało się, że taka akcja była dziełem pojedynczej osoby. Przykładowo w końcu marca 1968 r. w Jeleniej Górze Kazimierz Patyjewicz, uczeń V klasy Technikum Mechanicznego, rozrzucił około 300–350 ulotek, za co został skazany przez Sąd Powiatowy w Jeleniej Górze na 8 miesięcy więzienia w zawieszeniu na 2 lata oraz 1000 zł grzywny⁹². Z kolei pod koniec kwietnia tego samego roku Wydział „W” KW MO w Lublinie nie dopuścił do wysłania 134 egzemplarzy ulotek wykonanych metodą fotograficzną. SB ustaliła, że ulotki te sporządził Jerzy Matwijów, asystent lubelskiej Akademii Medycznej. 10 grudnia 1970 r. Sąd Powiatowy w Lublinie skazał go na 3 lata więzienia⁹³. W sierpniu i wrześniu 1969 r. wrocławska SB przechwyciła 226 dokumentów sygnowanych przez Komitet Centralny

zaznaczono, że nie posiadano pełnych danych z Gdańska i Szczecina, *ibidem*, 0296/103, t. 4, k. 16.

⁹⁰ A. Kazański, *Borusewicz Bogdan*, w: *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989*, t. 1, red. M. Łątkowska i in., Warszawa 2010, s. 61; A. Sieniuc, *op. cit.*, s. 56–57. Zob. też: AIPN Gd, 0027/3541.

⁹¹ Zob.: P. Byszewski, *Kolportaż...* Kolportaż miał miejsce 25–27 lipca i od 30 października do 13/14 listopada 1970 r. W sumie wysłano pocztą bądź rozrzuciono około 1280 ulotek. Organizator akcji – Janusz Malczewski – został zatrzymany przez SB 20 października 1971 r. Zatrzymano też większość uczestników kolportażu. 1 września 1972 r. Sąd Powiatowy w Katowicach skazał Malczewskiego na 3,5 roku więzienia, pozostałym oskarżonym wymierzył kary od 2,5 do 1,5 roku więzienia, jednego uniewinniono. W rozprawie rewizyjnej (15–15 XII 1972) Sąd Wojewódzki w Katowicach zmniejszył wyroki, karę wymierzoną Malczewskiemu obniżono do 3 lat.

⁹² AIPN Wr, 039/10680; *ibidem*, 024/6728, t. 1–2. Zob. też: W. Suleja, *Dolnośląski Marzec’68. Anatomia protestu*, Warszawa 2006, s. 129, 145, 306, 317; A. Friszke, *Ruch protestu...*, s. 87 (omyłkowo podał nazwisko Patyjkiwicz).

⁹³ AIPN Lu, 016/537, t. 1–2.

Partii Ludzi Pracy (m.in. statut i program partii). Ustalono, że ich autorem był oficer polityczny 2 Dywizji Zmechanizowanej w Nysie, ppłk Antoni Kobiela (był również autorem innych dokumentów, do których dołączył pismo rzekomego autorstwa sekretarza KC PZPR Edwarda Babiucha). Kobiela został aresztowany 14 kwietnia 1971 r. przez Wojskową Służbę Wewnętrzną MON. Naczelna Prokuratura Wojskowa ostatecznie umorzyła warunkowo postępowanie przeciw niemu, natomiast został wydalony z wojska i usunięty z PZPR⁹⁴.

Akcje ulotkowe przeprowadzały grupy studenckie powstałe po stłumieniu protestów w marcu 1968 r. Znanym przykładem jest działająca w Warszawie grupa kierowana przez Bogusławę Blajfer i Eugeniusza Smolara. Należeli do niej m.in. Piotr Żebruń, Andrzej Seweryn, Natan Tennenbaum, Sylwia Poleska czy Sławomir Kretkowski. Od kwietnia do października 1968 r. zorganizowali kilkanaście akcji ulotkowych. W sumie SB przechwyciła ponad 3 tys. ulotek tej grupy (część wydrukowano na prowizorycznym powielaczu zrobionym z wyżymaczki popularnej wówczas pralki „Frania”). Przed 1 maja rozrzucono w Warszawie ulotkę zatytułowaną „Do wszystkich”, kolejne akcje zorganizowano maju i w czerwcu (jedna z ulotek miała tytuł „Faszyzm nie przejdzie”). 17 czerwca SB przeprowadziła rewizję w mieszkaniu Blajfer, jednak żadnych ulotek nie znalazła. Kolejna duża akcja miała miejsce po inwazji na Czechosłowację. Grupę rozbito na przełomie października i listopada 1968 r. Blajfer aresztowano 31 października, a w następnych dniach Smolara, Seweryna, Żebrunia, Poleską i innych (od 29 października do 13 grudnia zatrzymano 35 osób, 14 aresztowano). Najwyższy wyrok otrzymała Blajfer – 3 lata więzienia, obniżony później do 1,5 roku na podstawie amnestii. Pozostałym wymierzono kary od 1,5 roku do roku więzienia⁹⁵.

Na znaczną skalę kolportowano ulotki wiosną 1968 r. we Wrocławiu. SB KW MO we Wrocławiu prowadziła trzy sprawy operacyjnego rozpracowania. Jedna z tych spraw, kryptonim „Inspirator”, dotyczyła rozrzucenia w końcu kwietnia wspomnianej już ulotki „Do wszystkich”. Ustalono, kto drukował i kolportował tę ulotkę we Wrocławiu (w kwietniu 1968 r. nawiązali kontakt z grupą Blajfer), jednak sprawę przeciwko tym osobom umorzono na podstawie ustawy o amnestii z lipca 1969 r.⁹⁶

⁹⁴ „Informacja dot. ustalenia autora anonimowych dokumentów w imieniu «Partii Ludzi Pracy»”, Warszawa, 27 V 1971, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 271–274; Kartoteka ogólnoinformacyjna b. Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Opolu, AIPN Wr, 0074/9; Kartoteka ogólnoinformacyjna b. WUSW we Wrocławiu, AIPN Wr, 0076/30.

⁹⁵ A. Friszke, *Opozycja...*, s. 249–251; idem, *Anatomia buntu...*, s. 879; K. Boruń, *Bogusława Blajfer*, w: *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–89*, t. 3, red. J. Skórzyński, Warszawa 2006, s. 39–40; J. Eisler, *op. cit.*, s. 748; AIPN, 0224/6, t. 1, k. 78–84; 247–261; 274–287 (akta SOR „Akacja”).

⁹⁶ Notatka służbowa, Warszawa, 7 VI 1968, AIPN, 0364/8, k. 18–21; „Notatka służbowa dot. pobytu w Wydziale III KW MO we Wrocławiu”, Warszawa 23 III 1969, *ibidem*, k. 104–104;

Z materiałów MSW wynika, iż sporządzaniem i rozprowadzaniem ulotek oraz wykonywaniem napisów zajmowały się w przeważającej większości osoby młode. Przytoczę tu dla przykładu dane za lata 1966–1969. SB ustaliła w tym okresie 1282 autorów i kolporterów ulotek, 248 wykonawców napisów i 665 autorów listów anonimowych (czyli w sumie 2195 osób). Najliczniejsi byli uczniowie (691) i studenci (666). Znacznie mniej było robotników (281) i pracowników umysłowych, a najmniej liczni emeryci i renciści – 98. Wśród sporządzających i rozprowadzających ulotki oraz autorów napisów ok. 75% stanowili nieletni, młodociani i osoby w młodym wieku. Natomiast 79% autorów listów anonimowych stanowiły osoby w wieku 26–60 lat i starsze. Poza tym autorzy anonimów działali najczęściej indywidualnie⁹⁷.

Wiele akcji ulotkowych z tego okresu miało bardzo ograniczony zasięg, ulotki przygotowywano w bardzo małym nakładzie. Przyczyna leżała w bardzo prostych czy wręcz prymitywnych, a przy tym mało wydajnych metodach ich wykonywania. Można przyjąć, że prawdopodobnie w prawie całym omawianym okresie większość ulotek sporządzano odręcznie. Na przykład z zarejestrowanych w latach 1966–1968 około 50% wykonano w ten sposób⁹⁸. Wyraźną zmianę odnotowano w 1969 r. Najwięcej przechwyconych ulotek – około 45% – wykonano przy użyciu drukarenek szkolnych, około 28% na maszynach do pisania, około 3% metodą fotograficzną, około 2% zaś powielono na maszynach drukarskich⁹⁹.

Pierwsze wnioski

Na podstawie odnalezionych i zbadanych do tej pory materiałów MSW można już teraz wyciągnąć kilka wniosków. Oczywiście nie są one ostateczne, muszą zostać zweryfikowane w trakcie dalszych badań. Natomiast jednoznacznie można stwierdzić, że w latach 1956–1970 konspiracja miała charakter ciągły. Widać przy tym wyraźnie, iż jej skala – mając na uwadze liczbę wykrytych grup i organizacji,

„Meldunek o zakończeniu sprawy operac. rozpracowania krypt. «Inspirator» nr rej. 16572”, Wrocław, 5 III 1970, *ibidem*, k. 137–143; W. Suleja, *op. cit.*, s. 353–354.

⁹⁷ „Analiza porównawcza i ocena wyników pracy Służby Bezpieczeństwa w zakresie zwalczania wrogiej propagandy pisanej w latach 1966–1969”, Warszawa, 30 XI 1970, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 161.

⁹⁸ S. Rząsa, M. Świątkowski, *op. cit.*, s. 19.

⁹⁹ „Informacja dot. przejawów wrogiej propagandy pisanej w latach 1968–1969”, Warszawa 16 I 1970, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 89; „Analiza stanu zagrożenia wrogą działalnością w zakresie rozpowszechniania ulotek, anonimów, napisów i innych dokumentów o wrogiej treści”, Warszawa, 16 II 1970, *ibidem*, t. 1, k. 101–102; „Analiza porównawcza i ocena wyników pracy Służby Bezpieczeństwa w zakresie zwalczania wrogiej propagandy pisanej w latach 1966–1969”, Warszawa, 30 XI 1970, *ibidem*, t. 1, k. 160.

zatrzymanych, aresztowanych i skazanych osób, liczbę zarejestrowanych ulotek i napisów – były zdecydowanie mniejsza niż w latach powojennych, a także po wprowadzeniu stanu wojennego. Za to prawdopodobnie była znacznie silniejsza niż konspiracja w latach siedemdziesiątych¹⁰⁰.

W działania te angażowali się przeważnie ludzie młodzi albo bardzo młodzi, często niemający ukończonych 18 lat. Jedynie wśród autorów listów anonimowych znaczny procent stanowili ludzie w średnim wieku i starsi. Natomiast udział osób starszych, w tym kombatantów AK, NSZ, Zrzeszenia WiN i innych formacji podziemia antykomunistycznego należał do wyjątków (np. wśród założycieli „Ruchu” był Marian Gołębiewski, skazany w procesie I Zarządu WiN na karę śmierci). Przyczyną był z całą pewnością zaawansowany wiek, ale również i zmęczenie wojną, okupacją, trwaniem często w długoletniej konspiracji, więzieniem i innymi represjami. Aktywność kombatantów ograniczała do prób odbudowy więzi środowiska, podtrzymania i zachowania tradycji patriotycznej, udokumentowania własnej historii¹⁰¹. Mieli też świadomość inwigilacji przez SB, obawiali się aresztowań i kolejnych represji. Wielu kombatantów znalazło się wówczas w „zainteresowaniu operacyjnym” – podejrzewano ich o kontakty z wywiadem państw zachodnich, próby tworzenia organizacji, gromadzenie broni, kolportowanie ulotek i listów anonimowych¹⁰². W większości przypadków te podejrzewania były prawdopodobnie bezpodstawne. Oczywiście znana jest wersja Leszka Moczulskiego o nurcie niepodległościowym – tajnej strukturze utworzonej po

¹⁰⁰ Według opracowanego przez MSW „Wykazu nielegalnych związków i grup rozwiązanych w latach 1964–1972” w 1971 r. SB rozbiła tylko pięć organizacji, a w 1972 r. zaledwie trzy, AIPN, 0365/34, t. 3, k. 23–24. Z kolei w dokumencie z listopada 1972 r. opracowanym w Wydziale Administracyjnym KC PZPR stwierdzono: „W ostatnich dwóch latach notuje się spadek tej formy nielegalnej działalności – w 1971 r. ujawniono 5 organizacji z udziałem młodzieży, w roku bieżącym również 5”, *ibidem*, 0365/4, t. 3, k. 43. Bartłomiej Noszczak w swojej książce opisał tylko jedną organizację młodzieżową działającą w Warszawie w latach siedemdziesiątych, B. Noszczak, *Etos gniewu...*, s. 559–564. Nie można wykluczyć, że w tym okresie mógł mieć miejsce okresowy zanik konspiracji. Jednak tajne organizacje zakładano nawet w latach 1980–1981. Noszczak opisał jedną organizację z tego okresu, *ibidem*, s. 565–573. Kilka grup wymienił w swoim leksykonie Dariusz Cecuda, *Leksykon opozycji politycznej 1976–1989*, Warszawa 1989, s. 64, 79, 106.

¹⁰¹ J. Marszałec, *Na „spotkanie” ludziom z AK. Służba Bezpieczeństwa wobec środowisk akowskich po 1956 roku na Wybrzeżu Gdańskim*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 4, 2005, nr 1 (7), s. 272–273; Ł. Kamiński, *Polskie Państwo Podziemne...*, s. 62; J. Marszałec, *Polskie Państwo Podziemne. Ciągłość i trwanie*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1, 2002, nr 2, s. 29; A. Friszke, *Opozycja...*, s. 124–126.

¹⁰² Zob.: Informacja nr 4 dot. wypowiedzi na temat obecnej sytuacji międzynarodowej w środowiskach będących w zainteresowaniu Wydziału I Dep. III, Warszawa, 14 X 1961, AIPN, 1585/4516, k. 109–110; Notatka służbowa, Warszawa, 2 XII 1961, *ibidem*, k. 115–116; Informacja dot. działalności środowisk sanacyjnych na terenie kraju w okresie roku 1961, Warszawa, styczeń 1962, *ibidem*, k. 131–170; Informacja o stanie spraw dotyczących byłego podziemia i ważniejsze opracowania, Warszawa, 30 III 1962, *ibidem*, k. 191–199.

1956 r. przez kombatanów¹⁰³. Bardzo sceptycznie odnoszą się jednak do niej badacze opozycji niepodległościowej tego okresu¹⁰⁴.

Wszystko wskazuje na to, że wyraźną większość stanowiły organizacje antykomunistyczne i niepodległościowe. Ich założyciele, przywódcy, często byli zdeklarowanymi antykomunistami. Prawdopodobnie w wielu wypadkach ich poglądy zostały ukształtowane w rodzinnych domach. W dokumentach MSW można natrafić na określenia w rodzaju „reakcyjna atmosfera rodzinna”, „wrogi stosunek rodziców do PRL i ZSRR” itp. Pominięto natomiast inną, bardzo istotną kwestię – ilu z angażujących się w tym czasie w działalność konspiracyjną wywodziło się z rodzin dotkniętych represjami komunistycznymi w latach 1944–1956. Takich osób mogło być sporo, mając na uwadze skalę tych represji¹⁰⁵. Impulsem do zaangażowania się w konspirację mogły być także audycje Radia Wolna Europa (według niektórych opracowań MSW – głównym¹⁰⁶) czy lektury (wydawnictwa emigracyjne, a także przedwojenne opracowania poświęcone Związkowi Sowieckiemu, KPP, systemowi komunistycznemu itp.¹⁰⁷). W materiałach MSW często zwracano uwagę na inspirację ze strony członków byłego podziemia antykomunistycznego i duchowieństwa – przykładem tego miał być choćby „Ruch”¹⁰⁸. Pisząc o „wpływie ośrodków dywersyjnych”, inspiracji „elementów sanacyjnych” czy „reakcyjnego kleru”, pomijano bardzo istotną kwestię – skrywane, ale ciągle panujące w części społeczeństwa nastroje antykomunistyczne, ujawnione choćby w 1956 r.¹⁰⁹

Inne były powody podjęcia działań konspiracyjnych przez studentów w 1968 r. Próbowali oni kontynuować opór przeciwko władzy po zdławieniu strajków, a zdawali sobie sprawę, że nie mogą tego w żadnym wypadku robić jawnie. Przypuszczam, że w większości byli oni dalecy od radykalnego antykomunizmu. Nie negowali całego systemu, natomiast ich sprzeciw budziło łamanie praworządności, propagandowe zakłamanie, brutalność represji, cenzura. Wielu było pod

¹⁰³ A. Dudek, M. Gawlikowski, *Leszek Moczulski. Bez wahania*, Kraków 1993, s. 45–46, 70–71, 84; A. Friszke, *Opozycja...*, s. 307–308.

¹⁰⁴ Zob.: G. Waligóra, *Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela...*, s. 31–32; idem, *Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela*, w: *Opozycja demokratyczna w PRL w latach 1976–1981*, red. W. Polak, J. Kufel, P. Ruchlewski, Gdańsk 2012, s. 48; G. Wołek, *Konfederacja Polski Niepodległej – geneza i działalność do wprowadzenia stanu wojennego*, w: *Opozycja demokratyczna w PRL...*, s. 70. Wątpliwości co do nurtu niepodległościowego miał także Andrzej Friszke, *Opozycja...*, s. 308.

¹⁰⁵ Z takich rodzin wywodził się m.in. założyciele „Ruchu” Andrzej i Benedykt Czumowie oraz Stefan Niesiołowski, P. Byszewski, *Organizacja „Ruch”...*, s. 73–78.

¹⁰⁶ Zob.: M. Burski, S. Rapalo, *op. cit.*, s. 14–36.

¹⁰⁷ Np. Jan Piotr Jarosz przed założeniem Armii Wyzwolenia zapoznał się z wydaną w 1927 r. broszurą *Zamach bolszewizmu na młodzież*, „Charakterystyka Nr. 242...”, AIPN, 0172/240, k. 1.

¹⁰⁸ A. Muszyński, K. Sławiński, *Nielegalny związek „Ruch” (formy i metody wrogiej działalności)*, Warszawa 1976, s. 24–45; M. Burski, S. Rapalo, *op. cit.*, s. 45–47.

¹⁰⁹ Zob.: P. Machcewicz, *Poznańska rewolta 1956 – postulaty i symbolika*, „Więź” 1991, nr 6, s. 103–118; P. Codogni, *Rok 1956*, Warszawa 2006, s. 191–192, 215–217, 259–272.

wrażeniem Praskiej Wiosny i ówczesnych przemian w Czechosłowacji. Pragnęli podobnych zmian w Polsce.

Trzeba jednak mieć też na uwadze, że pewna część uczestników ówczesnej konspiracji była w bardzo młodym wieku – wśród zatrzymanych przez SB wielu liczyło sobie po 16, 15 lat, albo nawet jeszcze mniej. Osoby te w większości nie mogły mieć skryzalizowanych poglądów. Ich zaangażowanie często mogło wynikać z innych przyczyn – np. chęci przeżycia przygody czy zaimponowania rówieśnikom¹¹⁰.

Dane w materiałach MSW wskazują, że wiele organizacji miało efemeryczny charakter – w rzeczywistości były kilkusobowymi grupami, wykrywanymi na samym początku działalności. Marian Lipka w swojej pracy podał, że z 75 organizacji i grup wykrytych przez SB w latach 1966–1970 aż 27 istniało miesiąc lub krócej (w tych przypadkach można mówić o próbach tworzenia organizacji), 10 działało do 3 miesięcy, 14 do pół roku, 11 do roku, a 13 do 2 lat i dłużej. W sumie 45% ze wszystkich wykrytych organizacji działało poniżej pół roku¹¹¹. Natomiast jeśli chodzi o liczebność – przeważały zdecydowanie niewielkie grupy, liczące najwyżej 10 osób¹¹².

W wielu wypadkach szybkie wykrycie przez SB prawdopodobnie było skutkiem nieostrożności bardzo młodych konspiratorów. Również w przypadku organizacji działających dłużej można natrafić na przykłady braku rozwagi czy wręcz bezmyślności. Jak wspomniałem, jedna z wymienionych organizacji – Polska Armia Podziemna z Łodzi – została wykryta, kiedy jej członek zgubił legitymację. Bardzo nieostrożnie postępował też założyciel Armii Wyzwolenia Jan Piotr Jarosz – przynosił do szkoły ulotki, odbierał przysięgę od nowych członków w szkole podczas przerwy¹¹³. Takich przykładów prawdopodobnie będzie można znaleźć więcej.

„Dokładnie sprecyzowany – czytamy w jednej z notatek Departamentu III MSW – program z reguły sformowany na piśmie miało 16 grup i związków”. Dotyczyło to organizacji wykrytych w latach 1966–1970, a było ich wówczas według wspomnianej notatki 73¹¹⁴. Moim zdaniem ta liczba jest mocno zawyżona. Z organizacji rozbitych w tym okresie program posiadał „Ruch” (deklarację „Mijają lata...”,

¹¹⁰ M. Lipka, *op. cit.*, s. 37. Autor stwierdził, że z tych powodów powstało około 50% tajnych grup i organizacji. Przyпускаjam, że ta liczba jest zdecydowanie zawyżona.

¹¹¹ *Ibidem*, s. 43–44.

¹¹² Marian Lipka podał, że z 75 „nielegalnych związków” wykrytych w latach 1966–1970 32 liczyły 3–5 osób, 21 od 6 do 10, 15 od 11 do 20, a 7 powyżej 20, *ibidem*, s. 27.

¹¹³ „Notatka służbowa dot. ujawnienia przez Wydz. III KW MO w Krakowie związku nielegalnego p.n. «Armia Wyzwolenia»”, Warszawa, 6 VI 1970, AIPN, 0296/149, t. 2, k. 195.

¹¹⁴ Notatka dotycząca powstawania nielegalnych związków..., AIPN, 0365/46, t. 1, k. 171, 176. Taką samą liczbę – 16 organizacji posiadających program podali w swoim opracowaniu Burski i Rapalo, *op. cit.*, s. 140.

zatwierdzoną na IV zjeździe „Ruchu” 19 stycznia 1969 r.)¹¹⁵. W materiałach dotyczących innych organizacji z tego okresu (z którymi zdążyłem się dotąd zapoznać) nie natrafiłem na żadne opracowanie czy choćby szkic programowy. Własny program posiadała też Liga Narodowo-Demokratyczna, opracowany w 1958 r. przez Józefa Kosseckiego¹¹⁶. Jednak zarówno „Ruch”, jak i Ligę tworzyli dorośli. Bardzo mocno wątpię, by np. uczniowie liceum, nawet bardzo wyrobieni intelektualnie jak na swój wiek, mogli opracować program polityczny¹¹⁷. Programy, o których pisano w dokumentach i opracowaniach MSW, najprawdopodobniej były statutami organizacji. Wymieniono w nich także główne cele, z reguły były to: odsunięcie od władzy PZPR, wyzwolenie Polski od ZSRR, walka ze zwolennikami ustroju, odzyskanie granic wschodnich.

Nie wiadomo, czy jakaś inna organizacja poza „Ruchem” wydawała własne pismo¹¹⁸. Zweryfikowania wymagają informacje o piśmie „Świt” – miała je wydawać Tajna Organizacja Wojskowa „Gryf Pomorski”, działająca w Gdańsku od lata 1966 do maja 1969 r.¹¹⁹ Własne pismo – zatytułowane „Przegląd Narodowy” – zamierzała wydawać Liga Narodowo-Demokratyczna. Zrezygnowano z powodu braku możliwości technicznych¹²⁰. Inne organizacje i grupy najprawdopodobniej żadnych pism nie wydawały.

Część organizacji ze względu na bardzo krótki okres istnienia nie podjęła żadnych konkretnych czynności. Najczęstszą formą działania było wspomniane sporządzanie i kolportaż ulotek, malowanie napisów oraz wysyłanie (przypuszczam, że w mniejszym stopniu) listów anonimowych¹²¹. W dokumentach i opracowaniach MSW kładziono też duży nacisk na kwestię zdobywania broni (w tym

¹¹⁵ *Działania Służby Bezpieczeństwa...*, s. 25–26.

¹¹⁶ Zob.: I. Masny, *op. cit.*, s. 297–302.

¹¹⁷ Np. znamionym przykładem jest „Deklaracja ruchu studenckiego”, jeden z najważniejszych dokumentów z marca 1968 r. Jej autorami nie byli studenci, a troje młodych asystentów Uniwersytetu Warszawskiego: Jadwiga Staniszkis, Andrzej Mencwel i Jakub Karpiński, zob. J. Eisler, *op. cit.*, s. 446.

¹¹⁸ „Ruch” wydawał dwa pisma – od października 1969 r. „Biuletyn” (do rozbitcia organizacji w czerwcu 1970 r. ukazało się 6 numerów) i „Informator” (od października lub listopada 1969 r. do lutego lub marca 1970 r.). Zob.: P. Byszewski, „Biuletyn” i „Informator”...

¹¹⁹ „Informacja dot. nielegalnych grup i związków ujawnionych w latach 1966–1970 na terenie województwa gdańskiego”, Gdańsk, 30 VIII 1970, AIPN, 0296/256, t. 4, k. 22–27. W czasie rewizji SB zdobyła 5 egz. pisma. Być może chodzi o nr 4 z 11 XI 1967 r. – numer miał 4 strony objętości z prawdopodobnie ręcznie naniesionym tytułem, zob.: AIPN Gd, 04/105, t. 6, k. 1/12–1/15. Nie wiadomo jaki był nakład pisma i ile wyszło numerów.

¹²⁰ I. Masny, *op. cit.*, s. 305.

¹²¹ Marian Lipka podaje, że „wrogą propagandą pisaną” zajmowało się ponad 70% organizacji i grup wykrytych w latach 1966–1970 (64 na 75 wykrytych), M. Lipka, *op. cit.*, s. 42. Z kolei w notatce Departamentu III MSW dot. tajnych organizacji ujawnionych w latach 1966–1970 podano, że najbardziej powszechną formą działania był kolportaż ulotek. Ulotki miało kolportować 16 z wykrytych w tym okresie organizacje, a dziewięć planowało to, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 176.

broni ćwiczebnej, uszkodzonej oraz atrap uzbrojenia) i materiałów wybuchowych. Część organizacji przedstawionych w niniejszym opracowaniu albo próbowała zdobywać broń, albo to planowała, np. zamierzała rozbrajać milicjantów i żołnierzy. Dużo racji ma Łukasz Kamiński, twierdząc, że wiele organizacji „przynajmniej do połowy lat sześćdziesiątych gromadziło broń i rozważało możliwość podjęcia walki zbrojnej w dogodnych warunkach”¹²². W drugiej połowie tej dekady prawdopodobnie wystąpiła pod tym względem tendencja spadkowa¹²³. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że ówczesne tajne organizacje dysponowały bardzo małą ilością broni. Także podjęcie jakichkolwiek działań zbrojnych było praktycznie niemożliwe¹²⁴. Niemniej część organizacji planowała to w przyszłości. Z upływem czasu takich grup było przypuszczalnie coraz mniej.

Marginalny charakter miały działania o charakterze sabotażowym, dywersyjnym czy terrorystycznym. Najbardziej znana akcja – podpalenie muzeum Lenina w Poroninie w czerwcu 1970 r., przygotowana przez organizację „Ruch” – nie doszła do skutku. Co więcej, „Ruch” nie był organizacją terrorystyczną, chciał jedynie zaprotestować przeciw niezwykle hucznym obchodom setnej rocznicy urodzin „wodza rewolucji”, wybierając chyba najgorszą formę (akcja „Poronin” spowodowała wcześniejsze aresztowania i rozbitcie organizacji)¹²⁵. Podobne akcje planowały też inne organizacje wymienione w niniejszym artykule – Gdańska Młodzieżowa Grupa Wywiadowcza i Front Wyzwolenia Polski (wysadzenie pomnika Armii Czerwonej w Gdańsku)¹²⁶. W odnalezionych do tej pory dokumentach natrafiłem na nieliczne informacje o przeprowadzonych lub planowanych akcjach. Na przykład w 1956 lub 1957 r. uszkodzono Pomnik Wdzięczności w Mysłowicach¹²⁷.

¹²² Ł. Kamiński, *Polskie Państwo Podziemne...*, s. 62. Zob. też: B. Noszczak, *Etos gniewu...*, s. 768.

¹²³ Według Mariana Lipki z 75 organizacji rozbitych w latach 1966–1970 tylko 12 gromadziło broń i materiały wybuchowe, M. Lipka, *op. cit.*, s. 42. Natomiast w „Notatce dotyczącej przyczyn powstawania nielegalnych związków i grup ujawnionych w latach 1966–1970” z 10 XII 1970 r. podano, iż z pośród 73 organizacji wykrytych w tym okresie przez SB broń posiadało tylko pięć, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 177.

¹²⁴ Na przykład – organizacje rozbite w 1959 r. (20 organizacji) miały posiadać: 20 karabinów, 22 pistolety, 5 pistoletów maszynowych, 2 kostki trotylu, 23 granaty, 2 miny i 14 944 szt. amunicji, „Informacja dot. zlikwidowanych nielegalnych organizacji i grup młodzieżowych w 1959 r.,” Warszawa, 4 I 1960, AIPN, 1585/4524, k. 1, 17. Jeśli chodzi o okres od 1962 r. do 31 III 1965 r. to podczas rewizji znaleziono: 81 szt. broni palnej, 23 granaty, 2 miny i ponad 24 tys. szt. amunicji, „Niektóre przestępstwa polityczne wśród młodzieży w okresie od stycznia 1962 do 31 marca 1965 r.,” Warszawa, kwiecień 1965, *ibidem*, k. 22. Z kolei organizacje rozbite w okresie 1966–1970 posiadały już znacznie mniej broni: 1 ręczny karabin maszynowy, 1 pistolet maszynowy, 9 pistoletów, 2 karabiny sportowe i „większe ilości amunicji i środków wybuchowych”, „Notatka dotycząca przyczyn powstawania nielegalnych związków...”, *ibidem*, 0365/46, t. 1, k. 177.

¹²⁵ Zob.: P. Byszewski, *Akcja „Poronin”...*; idem, *Organizacja „Ruch”...*, s. 242–245.

¹²⁶ T. Sikorski, *op. cit.*, s. 47.

¹²⁷ „Notatka dot. nielegalnych organizacji młodzieżowych”, Warszawa, 8 V 1958, AIPN, 1585/4841, k. 3.

Z organizacji rozbitych w 1962 r. jedna miała planować wysadzenie pomnika żołnierzy radzieckich¹²⁸. W listopadzie 1965 r. w Gorzowie Wielkopolskim usiłowano podpalić budynek Komitetu Miejskiego i Powiatowego PZPR¹²⁹. W innej notatce znalazłem wzmiankę o organizacji z Warszawy, zamierzającej wysadzić pomniki Feliksa Dzierżyńskiego i żołnierzy radzieckich¹³⁰. Są też w dokumentach informacje o planowanym zniszczeniu dekoracji pierwszomajowych, wysadzeniu trybuny honorowej itp.¹³¹ Wynika z tego, że głównym celem planowanych akcji mogły być wszelkiego rodzaju symbole władzy komunistycznej. Nie natrafiłem dotąd na żadną wzmiankę o przygotowywanych zamachach na reprezentantów ówczesnej władzy – działaczy partyjnych czy funkcjonariuszy SB. Wspomniane wcześniej zamachy w Zagórzcu na Chruszczowa i Gomułkę prawdopodobnie były więc wyjątkiem.

W dokumentach i opracowaniach MSW praktycznie pominięto samokształcenie, czytanie i wymianę literatury (wydawnictw emigracyjnych, przedwojennych opracowań na temat komunizmu), zebrania dyskusyjne itp. Niekiedy tylko wymieniano „czytanie literatury” jako jedną z przyczyn podjęcia działalności konspiracyjnej¹³². Tymczasem część grup i organizacji skupiała się właśnie na samokształceniu. Andrzej Friszke pisał o trzech grupach byłych członków Związku Młodzieży Demokratycznej z Łodzi, organizujących zebrania dyskusyjne (lata 1962–1964)¹³³. Przypuszczam, że część z działających wówczas grup, szczególnie skupiających uczniów liceów, mogła mieć charakter samokształceniowy. O ich procesach w 1966 r. w Łodzi (należeli do nich uczniowie szkół średnich i studenci) informowała paryska „Kultura”¹³⁴. To samo dotyczyło grup studenckich z 1968 r., ale także i „Ruchu” – w zamysłach jego założycieli organizacja miała na początku

¹²⁸ Uzupełnienie notatki z 6 XII 1962 r. dot. „Nielegalne grupy i organizacje młodzieżowe wykryte w 1962 r.”, Warszawa, 31 XII 1962, AIPN, 1585/4524, k. 17. Według tego dokumentu odnotowano też trzy wypadki zniszczenia portretów dostojników państwowych.

¹²⁹ „Informacja dot. nielegalnej organizacji w Gorzowie Wlkp. (woj. zielonogórskie)”, Warszawa, 8 II 1966, AIPN, 1585/1615, k. 37–38.

¹³⁰ „Notatka dotycząca przyczyn powstawania nielegalnych związków...”, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 177. Informacje podane w notatce są nieścisłe. Nie podano nazwy organizacji, okresu jej działalności, a także kiedy została rozbita. Nie wiadomo, który pomnik żołnierzy radzieckich miał być celem – na Cmentarzu Mauzoleum Żołnierzy Radzieckich (są tam dwa pomniki) czy Pomnik Braterstwa Broni (potocznie nazywany pomnikiem „czterech śpiących”, zdemontowany w 2011 r.). O tej organizacji pisali również Burski i Rapała, *op. cit.*, s. 144. Być może ta informacja dotyczyła „Ruchu” – w czasie śledztwa SB otrzymała nieprawdziwe informacje, że organizacja mogła planować zniszczenie tych pomników, *Działania Służby Bezpieczeństwa...*, s. 521.

¹³¹ Np. wysadzenie trybuny honorowej planowała w 1970 r. w Łodzi organizacja o dziwnej nazwie Neokomunistyczna Organizacja Rzeczypospolitej Polskiej, „Wykaz spraw i informacji...”, AIPN, 0296/166, t. 3, k. 60.

¹³² Np.: M. Lipka, *op. cit.*, s. 38.

¹³³ A. Friszke, *Opozycja...*, s. 227.

¹³⁴ *12 procesów młodzieżowych...*, s. 69–70. Nie wiadomo, o jakie grupy konkretnie chodziło. W informacji wymieniono też Polską Armię Podziemną, przekraczając przy tym nazwę oraz nazwisko założyciela. Podano tu także, że od stycznia do maja 1966 r. w Łodzi odbyło się

koncentrować się na pracy samokształceniowej, służyć miało temu także własne pismo (pierwszy numer ukazał się w październiku 1969 r.)¹³⁵.

Dużo organizacji, szczególnie tworzonych przez uczniów, wzorowało się na konspiracji z okresu II wojny światowej i lat powojennych. Przejawiało się to w przyjmowaniu nazw, pseudonimów, tworzeniu sformalizowanych i rozbudowanych struktur, nadawaniu sobie stopni wojskowych itd. Ale istniały również związki tworzone głównie przez dorosłych, odrzucające większość tych zbędnych (poza np. pseudonimami) atrybutów. Taką organizacją był „Ruch” – nigdy nie posiadał sformalizowanej struktury organizacyjnej, choć z upływem czasu powstały jej pewne elementy (np. zespół wydający „Biuletyn”). niesformalizowany charakter miały grupy studenckie z 1968 r. czy też inne towarzystwa samokształceniowe. Nie zakładano żadnych organizacji, natomiast ich działalność ze względów bezpieczeństwa ograniczała się do niedużego kręgu zaufanych osób i miała charakter niejawnny, jednak bez ścisłej, rygorystycznej konspiracji. Dlatego mam wątpliwości, czy w ich przypadku określenie „konspiracja” jest właściwe. Sądzę, że bardziej odpowiednie byłoby inne, np. opozycja niejawna.

Kierunki dalszych badań

Z materiałów SB wynika, że konspiracja w okresie rządów Władysława Gomułki miała większą skalę niż się mogło dotąd wydawać. Nie należy więc zaprzestawać poszukiwań nowych dokumentów. Informacje dotyczące liczby wykrytych organizacji, zarejestrowanych ulotek i napisów, a także liczby osób zatrzymanych pomogą określić przypuszczalne rozmiary konspiracji. Zbadać należy także materiały spraw, których prowadzenia zaniechano (nie zebrano dowodów potwierdzających istnienie tajnej organizacji albo nie wykryto autorów i kolporterów ulotek).

Wszystkie te informacje wymagają dokładnej weryfikacji. Należy porównać dane z dokumentów Departamentu III MSW z materiałami SB z poszczególnych komend wojewódzkich MO – nie można wykluczyć istnienia rozbieżności w statystykach dotyczących wykrytych organizacji, zatrzymanych i aresztowanych osób, przechwyconych ulotek itp. za poszczególne lata. Trzeba też brać pod uwagę zawyżanie statystyk przez służby. Natrafiłem na materiały dotyczące grup niemających charakteru politycznego, które mimo to znalazły się w „zainteresowaniu operacyjnym” aparatu bezpieczeństwa¹³⁶. Przykładowo jedna z „zorganizowanych

11 procesów członków tajnych kółek samokształceniowych. Oczywiście trzeba mieć na uwadze, że redakcja „Kultury” mogła mieć bardzo niedokładne informacje dotyczące wspomnianych procesów.

¹³⁵ Zob.: P. Byszewski, „Biuletyn” i „Informator”..., s. 214, 216.

¹³⁶ Takimi grupami, niemającymi politycznego charakteru były np.: Klub Młodych Leninowców („Omówienie dot. nielegalnego klubu p.n. «Klub Młodych Leninowców», istniejącego na terenie

grup młodzieżowych” planowała biwak podczas wakacji¹³⁷. Nie można też wykluczyć, że niektóre z tych grup (prawdopodobnie bardzo nieliczne) miały charakter kryminalny¹³⁸. Zdarzały się również takie sytuacje, kiedy SB usiłowała „stworzyć” tajny związek podczas śledztwa, jak choćby w przypadku kolporterów „Odezwy Konfederacji Narodowej do Narodu Polskiego” (organizacja wymieniona w tytule ulotki była fikcyjna)¹³⁹.

Jest zdecydowanie zbyt wcześnie na próby opisanie całej konspiracji okresu rządów Gomułki. Natomiast powinny powstać monografie największych organizacji, jak Armia Wyzwolenia czy Liga Narodowo-Demokratyczna. Na temat innych, mniejszych grup warto byłoby opracować artykuły monograficzne. Ciekawa byłaby też praca poświęcona akcjom ulotkowym w 1968 r. albo działalności samej grupy Bogusławy Blajfer. Interesującymi tematami dla badaczy mogą być np. akcje ulotkowe podczas wyborów do Sejmu i rad narodowych, kolportaż ulotki pt. „Głos Narodu” na Górnym Śląsku wiosną 1968 r.¹⁴⁰ czy napisy na pomniku Gwardii Ludowej i Armii Ludowej w Polichnie¹⁴¹.

Bardzo ważne będzie ustalenie, ile z tych grup i organizacji faktycznie prowadziło jakieś konkretne działania. Znaczna część – jak wskazują materiały

Piotrkowa Tryb., Łódź, 9 III 1967, AIPN, 0296/149, t. 2, k. 18–23; „Wykaz spraw i informacji dot. nielegalnych związków i grup wyjaśnionych przez Służbę Bezpieczeństwa w 1967 roku”, Warszawa, 31 XII 1967, *ibidem*, 0296/166, t. 15, k. 62), Zakon Bosonogich Karmelitów z Mikołowa, woj. katowickie („Wykaz spraw i informacji dot. nielegalnych organizacji, związków i grup wyjaśnionych przez Służbę Bezp. w 1970 roku”, Warszawa, 30 I 1971, *ibidem*, t. 3, k. 35–39), Café-Klub ze Zgierza („Wykaz spraw i informacji dot. nielegalnych związków i grup wyjaśnionych przez Służbę Bezpieczeństwa w 1968 r.”, Warszawa, 31 XII 1968, *ibidem*, t. 15, k. 95–96).

¹³⁷ Pismo zastępcy komendanta wojewódzkiego MO ds. bezpieczeństwa we Wrocławiu ppłk. B. Jedynaka do wicedyrektora gabinetu ministra spraw wewnętrznych, Warszawa, 2 VI 1959, AIPN, 1585/1615, k. 209.

¹³⁸ Podejrzewam, że taką grupą przestępczą mógł być Polski Związek Wolnych Demokratów, rozbitý w lipcu 1968 r. przez SB KW MO w Katowicach i KM MO w Sosnowcu. Trudnili się m.in. fałszowaniem biletów kolejowych, biletów na mecze piłkarskie, dokumentów, książeczek oszczędnościowych PKO, AIPN, 0296/149, t. 1, k. 20–31, 32–63.

¹³⁹ Zob.: P. Byszewski, *Kolportaż...*, s. 68–69.

¹⁴⁰ Ulotki kolportowano wiosną 1968 r. w Gliwicach, Katowicach, Tychach, Bielsku-Białej i Zabrze, SB przechwyciła wówczas 291 egz. Sprawę kryptonim „Prowokatorzy” dotyczącą ww. ulotek prowadził od 29 kwietnia 1969 r. Referat ds. SB KP MO w Gliwicach, „Notatka dot. sprawy operac.-śledczej krypt. «Prowokatorzy» Nr 15224 założonej 29 IV 1968 roku przez KP MO w Gliwicach”, Warszawa, 28 XII 1968, AIPN, 0296/149, t. 1, k. 209–211; Notatka dot. sprawy operac.-śledczej krypt. «Prowokatorzy» Nr 15224 założonej 29 IV 1968 r. przez KP MO w Gliwicach, Katowice, 24 V 1969, *ibidem*, t. 1, k. 249–256.

¹⁴¹ Napisy na pomniku wykryto 15 lipca 1966 r. Nieustalone osoby napisały: „Bić komunistów”, „SS walcz”, „Precz z UB”, „Moczar to huj męczywołek”. Dochodzenie prowadzono w ramach sprawy o kryptonimie „Pisarze”, zostało umorzone 30 stycznia 1967 r., autorów napisów nie ustalono, „Plan śledztwa w sprawie Nr 16/70/II Ds.–29/70 dot. członków nielegalnego związku «Ruch»”, Łódź, 10 XI 1970, s. 37, AIPN Ld Pf, 15/65, t. 24, k. 90.

SB – została wykryta i rozbita w trakcie formowania bądź po bardzo krótkim okresie działalności. Wśród nich były też, o czym już pisałem, grupy niemające w rzeczywistości charakteru politycznego. W innych przypadkach (miałem takie podejrzenia) SB mogła potraktować na poważnie zabawę w konspirację¹⁴². Warto też ustalić, jakie działania prowadzono najczęściej, czy rzeczywiście był to kolportaż ulotek i malowanie napisów.

Kolejną kwestią jest zabarwienie polityczne konspiracji – jak była zróżnicowana pod tym względem, czy rzeczywiście dominowała orientacja antykomunistyczna i niepodległościowa. Warto byłoby również spróbować opracować zbiorową charakterystykę konspiratorów – powody zaangażowania się w działalność (np. ilu z nich wywodziło się z rodzin dotkniętych represjami komunistycznymi), wiek, wykształcenie, zatrudnienie, ale także miejsce zamieszkania (czy np. przeważali mieszkańcy dużych miast¹⁴³) i pochodzenie społeczne.

Konieczne trzeba zwrócić uwagę na represje wobec konspiratorów – ilu z nich zostało aresztowanych, ilu pociągnięto do odpowiedzialności karnej (przez sądy lub kolegia do spraw wykroczeń), jakie wyroki zapadały, ile osób uniewinniono, inne formy represji (wydalenie ze szkoły, uczelni, zwolnienie z pracy), ile spraw zakończyło się jedynie rozmowami ostrzegawczymi itp. Z odnalezionych dotąd materiałów wynika, że często władze ograniczały się do rozmów profilaktyczno-ostrzegawczych, w przypadku osób nieletnich odbywanych w obecności rodziców, wychowawców szkolnych itp.¹⁴⁴ Jednak w kilku procesach – „Ruchu”, Gdańskiej Młodzieżowej Grupy Wywiadowczej, Polskiej Organizacji Patriotycznej – zapadły

¹⁴² Mam np. na myśli grupę z Zawiercia wykrytą w lutym 1967 r. przez Wydział III KW MO w Katowicach, „Wykaz spraw i informacji dot. nielegalnych związków i grup wyjaśnionych przez Służbę Bezpieczeństwa w 1967 roku”, Warszawa, 31 XII 1967, AIPN, 0296/166, t. 15, k. 56. Znalazłem nawet informację o grupie młodzieżowej rozbitej w grudniu 1967 r. przez Wydział III KW MO w Poznaniu, której członkowie (uczniowie w wieku 16–17 lat) bawili się w naśladowanie hitlerowców, „Wykaz spraw i informacji...”, AIPN, 0296/166, t. 15, k. 74.

¹⁴³ Np. według M. Lipki z 75 organizacji (lata 1966–1970) aż 58 działało w miastach, M. Lipko, *op. cit.*, s. 26.

¹⁴⁴ Dla przykładu podam dane z kilku dokumentów. W latach 1964–1967 SB rozbiła 69 organizacji zatrzymując 325 osób, spośród których aresztowano tylko 33 (sprawy skierowano później do sądu), z pozostałymi zaś 292 przeprowadzono rozmowy, „Notatka dot. nielegalnych związków i grup młodzieżowych na terenie kraju w latach 1964–67”, Warszawa, 22 III 1968, AIPN, 0365/46, t. 1, k. 67–68. Z kolei w 1968 r. zatrzymano 150 osób, z czego śledztwem objęto 86 (39 aresztowano, 47 miało odpowiadać z wolnej stopy), a z 64 przeprowadzono rozmowy, „Wykaz spraw i informacji dot. nielegalnych związków i grup wyjaśnionych przez Służbę Bezpieczeństwa w 1968 r.”, Warszawa, 31 XII 1968, *ibidem*, 0296/166, t. 15, k. 102–103 (uwaga – dokument nie uwzględnia powstałych w tym roku grup studenckich). Jeśli chodzi o „wrogą anonimową propagandę pisaną”, to w latach 1966–1969 SB ustaliła 2191 osób, z czego 302 skazano wyrokami sądowymi, 251 ukarano przez kolegia, wobec 1295 zastosowano „inne środki” (rozmowy profilaktyczno-ostrzegawcze, powiadomienie zakładów pracy, organizacji partyjnych, szkół, uczelni), a wobec 343 (osoby w podeszłym wieku, nieuleczalnie chore) nie wyciągnięto żadnych konsekwencji, „Analiza stanu zagrożenia wrogą działalnością w zakresie rozpowszechniania

surowe wyroki (5 lat więzienia lub wyższe). Być może takich wysokich wyroków było więcej – pamiętajmy, że procesy polityczne w tym okresie, zwłaszcza poza Warszawą, często pozostawały niezauważone (tak się stało np. z procesem Gdańskiej Młodzieżowej Grupy Wywiadowczej, w którym zapadły wyroki 10 i 7 lat więzienia).

Bardzo trudne będzie do ustalenia, czy te działania wywołały jakiś odzew. Przypuszczam, że dużo akcji ulotkowych mogło przejść bez echa. Było tak w przypadku największej akcji ulotkowej w 1970 r. – kolportażu „Odezwy Konfederacji Narodowej do Narodu Polskiego” (podobnie jak procesy autora „Odezwy” Janusza Malczewskiego i jego kolegów)¹⁴⁵. Innym przykładem było malowanie napisów przez Stefana Niesiołowskiego w Łodzi – od grudnia 1964 do kwietnia 1966 r. razem z kolegami sporządził kilkanaście napisów (m.in. „Katyń”, „PZPR to wróg”, „Precz z czerwoną zarazą”). Niesiołowski początkowo liczył na duży oddźwięk jego akcji i pojawienie się naśladowców, jednak napisy szybko likwidowano, także widziało je bardzo niewiele osób¹⁴⁶. Przypuszczam, że większym echem te działania odbiły się w okresach wzrostu niezadowolenia społecznego, np. w marcu 1968 r., po inwazji na Czechosłowację lub w grudniu 1970 r. Wiadomo też, że pewne informacje docierały w tym okresie za granicę (np. wspomniana informacja paryskiej „Kultury” z 1966 r. o procesach organizacji młodzieżowych). Dlatego warto sprawdzić pod tym kątem prasę emigracyjną, a także zapisy audycji Radia Wolna Europa (rozgłoszenia przekazywała obszernie informacje choćby o procesach „Ruchu”¹⁴⁷).

Czy działania konspiracyjne w tym okresie miały uzasadnienie?

Na zakończenie należy postawić pytanie – czy prowadzenie działań konspiracyjnych w latach rządów Gomułki było uzasadnione? Pamiętajmy, że ich zdecydowanym przeciwnikiem był np. Jacek Kuroń. Jego zdaniem działalność konspiracyjna prowadzona w małych, zamkniętych grupach nie mogła przynieść konkretnych efektów¹⁴⁸. Jako argument podał izolację i osamotnienie ludzi z „Ruchu” po rozbiciu organizacji: „Cała ta historia pokazała wyższość działania środowiska nad

ulotek, anonimów, napisów i innych dokumentów o wrogiej treści”, Warszawa, 16 II 1970, *ibidem*, 0365/46, t. 1, k. 108.

¹⁴⁵ Zob. P. Byszewski, *Kolportaż...*, s. 73–74.

¹⁴⁶ P. Byszewski, *Organizacja „Ruch”...*, s. 79; S. Niesiołowski *Ruch przeciw totalizmowi*, Łódź 1993, s. 34–35.

¹⁴⁷ P. Byszewski, *W obronie przywódców „Ruchu”...*, s. 245–249, 261; idem, *Organizacja „Ruch”...*, s. 384–387.

¹⁴⁸ Informacja, Warszawa, 30 IX 1975, AIPN, 0204/1417, t. 6, k. 18.

działaniem podziemnej organizacji. Nas, komandosów, nie było na pewno więcej niż ludzi w «Ruchu», a zdołaliśmy narobić krzyku na całą Polskę. Nikt nigdy nie został u nas sam. I nie zdołano nas izolować – mimo procesów, mimo wsadzania, wciąż od nowa mogliśmy generować następne działania”¹⁴⁹. Trzeba jednak stwierdzić, że Kuroń nie zauważył podstawowej różnicy – w tym czasie żadna antykomunistyczna, niepodległościowa organizacja czy grupa nie mogła prowadzić działań jawnych. Skończyłoby się to błyskawicznymi aresztowaniami i wyrokami. Konspiracja była w ich przypadku bezwzględnie koniecznością. To samo dotyczyło studentów kontynuujących działania antysystemowe po marcu 1968 r. Jeśli weźmiemy pod uwagę skalę represji (trzeba pamiętać, że do końca 1969 r. obowiązywał tzw. mały kodeks karny, grożący bardzo surowymi wyrokami w procesach politycznych) i inwigilacji przez SB, to musimy wykluczyć możliwość prowadzenia jawnej działalności opozycyjnej.

Warto zaznaczyć, że dla sporej grupy opozycjonistów ówczesna konspiracja była początkiem często wieloletniej działalności opozycyjnej. Wymieniłem już Aleksandra Halla, Bogdana Borsewicza, Bronisława Komorowskiego czy Jana Piotra Jarosza (działał w ROPCiO, krakowskim Studenckim Komitecie Solidarności, od września 1980 r. był członkiem Solidarności). Także np. wiele osób związanych z „Ruchem” działało później w ROPCiO, KOR/KSS „KOR” i Solidarności – Andrzej, Benedykt i Łukasz Czumowie, Emil Morgiewicz, Marek i Stefan Niesiołowscy, Andrzej Woźnicki, Janusz Krzyżewski, Marzena i Wiesław Kęci-kowie, Joanna Szczęsna, Jacek Bierezin, Witold Sułkowski i inni.

Przedstawione tu fakty pokazują, że polskie społeczeństwo w okresie rządów Władysława Gomułki niekoniecznie musiało być w przytłaczającej większości pogodzone z rządami PZPR. Co jest istotne – działania konspiracyjne (choć w wielu przypadkach nieudolne) często podejmowali bardzo młodzi ludzie, urodzeni już po wojnie, którzy przeszli w PRL całą edukację, połączoną z indoktrynacją – do 1956 r. niezwykle silną. Może to wskazywać, że spory procent Polaków w tym okresie miał co najmniej niechętny bądź negatywny stosunek do panującego systemu, aż do radykalnego antykomunizmu włącznie¹⁵⁰.

¹⁴⁹ J. Kuroń, *Wiara i wina. Do i od komunizmu*, Warszawa 1990, s. 359.

¹⁵⁰ Np. Antoni Dudek, pisząc o „Ruchu” stwierdził bardzo słusznie, że: „Znaczenie «Ruchu» polegało na podtrzymaniu niepodległościowej tradycji opozycyjnej oraz wykazaniu, że sprzeciw wobec realnego socjalizmu nie musi być wyłącznie dziełem rozczarowanych marksistów. Sygnalizowało też, że w społeczeństwie polskim, poddawanych zmasowanej i coraz skuteczniejszej indoktrynacji, wciąż drzemią duże pokłady bezkompromisowego antykomunizmu”, A. Dudek, *Krajowa myśl antykomunistyczna w dobie polski zniewolonej (1939–1989)*, w: *Antykomunizm po komunizmie*, red. J. Kloczkowski, Kraków 2000, s. 130.

Conspiracy in Poland, 1956–1970. An Attempt at Characterisation (Summary)

The article's subject is the anti-system conspiracy in the People's Republic of Poland under Władysław Gomułka (1956–1970). It has been scarcely researched by historians (except for the largest organisation of the time, the Movement [Ruch]) and is very poorly known for this reason. There were clandestine organisations active during the analysed period – as a rule, these were small, temporary groups. Only a few – including "Ruch", the Liberation Army (Armia Wyzwolenia), and the National Democratic League (Liga Narodowo-Demokratyczna) – existed longer and brought together more people. Predominated anti-communist groups and organisations were formed mainly by young people, who were, in many cases, still underage. A few organisations were formed by adults, such as the "Ruch". Individuals also carried out activities of a conspiratorial nature – the distribution of leaflets and writing of anonymous letters, the painting of inscriptions on walls, and the destruction of communist symbols. Not infrequently, these were ad hoc in nature, and no organisation was set up (an example is the largest leaflet action in 1970 – a distribution of the "Proclamation of the National Confederation to the Polish Nation"). The largest number of leaflets was distributed in 1968 during the March student protests, after they were suppressed, and after the Warsaw Pact troops invaded Czechoslovakia. This was done, among others, by clandestine student groups continuing resistance against the authorities after the suppression of the March protests (e.g. Bogusława Blajfer's group in Warsaw). The underground at the time was incomparably weaker than in the post-war years or the period following martial law's imposition. It did, however, confirm the reluctant or even hostile attitude in parts of society towards the authorities of the time. It is worth noting that this was the beginning of their opposition activity for a large group of people later active in the Movement for Defence of Human and Citizen's Rights, the Committee for Social Self-Defence KOR, Solidarity, etc.

Bibliografia

Edycje źródłowe

- Działania Służby Bezpieczeństwa wobec organizacji „Ruch”*, oprac. P. Byszewski, Warszawa 2008
- Młodzież antysystemowa w Polsce południowo-wschodniej w latach 1957–1989. Wybór dokumentów*, oprac. B. Wójcik, Rzeszów 2016
- Operacja „Podhale”. Służba Bezpieczeństwa wobec wydarzeń w Czechosłowacji 1968–1970*, oprac. Ł. Kamiński, G. Majchrzak, Warszawa 2008
- Opozycja wobec rządów komunistycznych w Polsce 1956–1976. Wybór dokumentów*, red. Z. Hemmerling, M. Nadolski, Warszawa 1991
- Komorowski B., *Zwykły polski los. Rozmawia Jan Skórzyński*, Warszawa 2015
- Kuroń J., *Wiara i wino. Do i od komunizmu*, Warszawa 1990
- Sołtysiak G., *Trockiści*, „Karta” 1992, nr 7, s. 57–73
- Marzec 1968 w dokumentach MSW*, t. 2: *Kronika wydarzeń*, cz. 1, red. F. Dąbrowski, P. Gontarczyk, P. Tomasiak, Warszawa 2009

Opracowania

- 12 procesów młodzieżowych*, „Kultura” (Paryż) 1966, nr 9, s. 69–70
- Boruń K., *Bogusława Blajfer*, w: *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–89*, t. 3, red. J. Skórzyński, Warszawa 2006, s. 39–41
- Burski M., Rapalo S., *Młodzież a dywersja ideologiczno-polityczna*, Warszawa 1974
- Byszewski P., „*Biuletyn*” i „*Informator*” – wydawnictwa organizacji „Ruch”, w: *Drugi obieg w PRL na tle samizdatu w państwach bloku sowieckiego po 1956 roku*, red. P. Gasztold-Seń, N. Jarska, J. Olszerek, Warszawa 2016, s. 214–229

- Byszewski P., Akcja „Poronin”, „Pamięć.pl” 2012, nr 3
- Byszewski P., Kolportaż „Odezwy Konfederacji Narodowej do Narodu Polskiego” – największa akcja ulotkowa w 1970 r., „Dzieje Najnowsze” 43, 2011, nr 4, s. 45–75
- Byszewski P., Konspiracyjna organizacja „Ruch”, „Glaukopis” 2003, nr 1, s. 70–113
- Byszewski P., Niepodległościowa organizacja „Ruch” (1965–1970), w: *Opozycja i opór społeczny w Łodzi 1956–1981*, red. K. Lesiakowski, Warszawa 2002, s. 42–63
- Byszewski P., Organizacja „Ruch” (1965–1970), Warszawa 2021
- Byszewski P., Próby nawiązania kontaktów zagranicznych przez organizację „Ruch”, w: *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*, t. 2, red. T. Kozłowski, J. Olaszek, Warszawa 2014, s. 113–130
- Byszewski P., W obronie przywódców „Ruchu”, w: *Yesterday. Studia z historii najnowszej. Księga dedykowana prof. Jerzemu Eislerowi w 65. rocznicę urodzin*, red. J. Olaszek i in., Warszawa 2017, s. 240–261
- Cecuda D., *Leksykon opozycji politycznej 1976–1989*, Warszawa 1989
- Codogni P., *Rok 1956*, Warszawa 2006
- Danilecki T., *Formy oporu społecznego związanego z wyborami powszechnymi w Polsce w okresie „małej stabilizacji” – zarys problematyki*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 11, 2012, nr 1 (19), s. 107–134
- Dardzińska J., *Ulotki, hasła, anonimy. Formy indywidualnego sprzeciwu wobec systemu komunistycznego w Polsce w okresie 1945–1989*, Warszawa 2015
- Dudek A., Gawlikowski M., Leszek Moczulski. *Bez wahania*, Kraków 1993
- Dudek A., *Krajowa myśl antykomunistyczna w dobie polski zniewolonej (1939–1989)*, w: *Antykomunizm po komunizmie*, red. J. Kłoczowski, Kraków 2000, s. 123–135
- Eisler J., *Polski rok 1968*, Warszawa 2006
- Friszke A., *Anatomia buntu. Kuroń, Modzelewski i komandosi*, Kraków 2010
- Friszke A., *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994
- Friszke A., *Opór społeczny w PRL 1956–1980. Tezy, uwagi, pytania*, w: *Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego*, t. 4, red. Ł. Kamiński, Wrocław 2000, s. 122–157
- Friszke A., *Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989*, Warszawa 2003
- Friszke A., *Ruch protestu w marcu 1968 (w świetle raportów dla kierownictwa PZPR)*, „Więź” 1994, nr 3, s. 78–92
- Gasztold-Seń P., *Albańsko-chińska pomoc w rozpowszechnianiu bezdebitowych druków Komunistycznej Partii Polski (Mijala)*, w: *Czas bibuły*, t. 2, red. R. Wróblewski, Wrocław 2013, s. 69–83
- Gasztold-Seń P., *Komunistyczny drugi obieg? Bezdebitowe druki nurtu dogmatycznego w PZPR*, w: *Drugi obieg w PRL na tle samizdatu w państwach bloku sowieckiego po 1956 roku*, red. P. Gasztold-Seń, N. Jarska, J. Olaszek, Warszawa 2016, s. 362–391
- Gasztold-Seń P., *Maoizm nad Wisłą? Działalność Komunistycznej Partii Polski Kazimierza Mijala*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 17, 2018, nr 2 (32), s. 290–318
- Heller M., Niekricz A., *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego. Od potęgi do upadku 1939–1991*, Poznań 2016
- Hlebowicz J., *Butem w czerwonej gwiazdę*, „Gość Gdański” 2013, nr 11
- Hoc S., *Zadania Służby Bezpieczeństwa w zakresie zwalczania wrogiej propagandy*, Legionowo 1974
- Jedlicki W., *Kajdany Ludwika Hassa*, „Kultura” (Paryż) 1966, nr 4, s. 3–21
- Kaliski B., *Kurierzy wolnego słowa (Paryż–Praga–Warszawa 1968–1970)*, Warszawa 2014
- Kamiński Ł., *Polskie Państwo Podziemne – długie trwanie w PRL (1956–1989)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1, 2002, nr 2, s. 59–66
- Kamiński Ł., *Ręce precz od Czechów! Polacy wobec inwazji na Czechosłowację w 1968 r.*, „Więź” 2004, nr 7, s. 80–91
- Kazański A., *Borusewicz Bogdan*, w: *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989*, t. 1, red. M. Łątkowska i in., Warszawa 2010, s. 61–62

- Konieczna M., *Armia Wyzwolenia. Antykomunistyczna organizacja w Krakowie w latach 1967–1970*, Kraków 2021 (publikacja dostępna na stronie www.ipn.gov.pl)
- Konieczna M., *Służba Bezpieczeństwa przeciw Armii Wyzwolenia. Działalność organizacji młodzieżowej Armia Wyzwolenia w latach 1967–1970 w dokumentach Służby Bezpieczeństwa w Krakowie*, „Sowiniec” 2010, nr 36–37, s. 77–101
- Lipka M., *Zadania Służby Bezpieczeństwa i Milicji Obywatelskiej w zwalczaniu nielegalnych grup i związków*, Warszawa 1971
- Ługowska U., Grabski A., *Trockizm. Doktryna i ruch polityczny*, Warszawa 2003
- Machcewicz P., *Poznańska rewolta 1956 – postulaty i symbolika*, „Więź” 1991, nr 6, s. 103–118
- Marszałec J., *Na „spotkanie” ludziom z AK. Służba Bezpieczeństwa wobec środowisk akowskich po 1956 roku na Wybrzeżu Gdańskim*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 4, 2005, nr 1 (7), s. 271–316
- Marszałec J., *Polskie Państwo Podziemne. Ciągłość i trwanie*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1, 2002, nr 2, s. 11–33
- Masny I., *Liga Narodowo-Demokratyczna w latach 1957–1960*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 13, 2014, nr 2 (24), s. 283–319
- Muszyński A., Sławiński K., *Nielegalny związek „Ruch” (formy i metody wrogiej działalności)*, Warszawa 1976
- Muszyński W.J., *Niepokorny. Życie i działalność Przemysława Górniego*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2006, nr 1–2, s. 37–43
- Niesiołowski S., *Ruch przeciw totalizmowi*, Łódź 1993
- Noszczak B., *Etos gniewu. Antykomunistyczne organizacje młodzieżowe w Warszawie (1944–1989)*, Warszawa 2015
- Noszczak B., *Nie tylko Marzec. Antykomunistyczna konspiracja młodzieżowa w Warszawie 1956–1970*, w: *Opozycja i opór społeczny w Polsce po roku 1956*, t. 2, red. T. Kozłowski, J. Olszek, Warszawa 2014, s. 177–209
- Odrobina T., *Nielegalne związki grupy (zbiór przykładów)*, Legionowo 1970
- Rzasa S., Świątkowski M., *Niektóre zagadnienia wrogiej propagandy pisanej*, Warszawa 1973
- Sieniuc A., *„Działanie SB na odcinku zwalczania przejawów wrogiej propagandy pisanej, spotykanych na terenie województwa gdańskiego w latach 1968–1972”*, Legionowo 1975
- Sikora A., *Bomby w Zagórzu. Część I: Ostrzeżenie dla Chruszczowa*, „Pamięć.pl” 2013, nr 1
- Sikora A., *Bomby w Zagórzu. Część II: Zamach na Gomułkę*, „Pamięć.pl” 2013, nr 2
- Sikora A., *Zamachowiec z Zagórza*, w: *Donosem i pałką. Z działań Służby Bezpieczeństwa na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1956–1980*, red. A. Dziuba, Katowice 2008, s. 45–64
- Sikorski T., *O kształt polityki polskiej. Oblicze ideowo-polityczne i działalność Ruchu Młodej Polski (1979–1989)*, Toruń 2011
- Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. 2, red. J. Kochanowski, Warszawa 2007
- Suleja W., *Dolnośląski Marzec’68. Anatomia protestu*, Warszawa 2006
- Syrnyk J., *„Elpida” to znaczy „nadzieja”. Nielegalna „organizacja” młodzieży greckiej we Wrocławiu (1969–1970)*, w: *PRL a wojna domowa w Grecji*, red. M. Semczyszyn, Szczecin 2016, s. 224–231
- Szarek J., *Jan Piotr Jarosz*, w: *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–89*, t. 2, red. J. Skórzyński i in., Warszawa 2002, s. 142–143
- Śpitalniak M., *Praca operacyjna w zakresie zwalczania wrogiej anonimowej propagandy pisanej*, Warszawa 1977
- Tarniewski M. [Karpiński J.], *Płonie komitet (grudzień 1970 – czerwiec 1976)*, Paryż 1982
- Waligóra G., *Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela 1977–1981*, Warszawa 2006
- Waligóra G., *Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela*, w: *Opozycja demokratyczna w PRL w latach 1976–1981*, red. W. Polak, J. Kufel, P. Ruchlewski, Gdańsk 2012, s. 46–68

- Wołk G., *Konfederacja Polski Niepodległej – geneza i działalność do wprowadzenia stanu wojennego*, w: *Opozycja demokratyczna w PRL w latach 1976–1981*, red. W. Polak, J. Kufel, P. Ruchlewski, Gdańsk 2012, s. 69–85
- Wołk G., *Prace dyplomowe absolwentów Wyższej Szkoły Oficerskiej im. Feliksa Dzierżyńskiego w Legionowie – przyczynek do bibliografii*, w: *Letnia szkoła historii najnowszej 2010. Referaty*, red. N. Jarska, T. Kozłowski, Warszawa 2011, s. 211–226
- Zajac E., Chmura S., *Jarosz Jan Piotr*, w: *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989*, t. 3, red. G. Waligóra i in., Warszawa 2019, s. 208–209
- Zaremba M., *Spółczesność polskie lat sześćdziesiątych – między „małą stabilizacją” a „małą destabilizacją”*, w: *Oblicza Marca 1968*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2004, s. 24–51
- Zaremba P., *Młodopolacy. Historia Ruchu Młodej Polski*, Gdańsk 2000

Piotr Byszewski – doktor nauk humanistycznych, absolwent Uniwersytetu Warszawskiego (1991), pracownik Muzeum Żołnierzy Wyklętych i Więźniów Politycznych PRL, były pracownik Archiwum IPN. Zajmuje się historią PRL, przede wszystkim opozycją antykomunistyczną w okresie rządów Władysława Gomułki. Najważniejsze publikacje: *Organizacja „Ruch” (1965–1970)* (Warszawa 2021), *Działania Służby Bezpieczeństwa wobec organizacji „Ruch”* (Warszawa 2008), *Kolportaż „Odezwy Konfederacji Narodowej do Narodu Polskiego” – największa akcja ulotkowa w 1970 r.* („Dzieje Najnowsze” 43, 2011, nr 4).

Kontakt: piotr771964@interia.pl